

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

2026, 16: 260-312

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-Evliyâ'sının Zühd Edebiyatı ile İrtibatı: Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Özelinde

The Connection Between Abû Nu'aym al-İsfahânî's Hilyat al-ʿAwliyāʾ and Zuhd Literature: A Special Focus
on Aḥmad ibn Ḥanbal's Kitāb al-Zuhd

العلاقة بين حلية الأولياء لأبي نعيم الأصفهاني وأدب الزهد: تركيز خاص على كتاب الزهد لأحمد بن حنبل

Mustafa Demir

Dr. | Ph.D.

Karamanoğlu Mehmetbey University

Faculty of Theology

Karaman | Türkiye

E-mail: konevimustafademir@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-8221-4461

RORID: <https://ror.org/037vfvf096>

İsmet Aktürk

Dr. | Ph.D.

Karamanoğlu Mehmetbey University

Faculty of Theology

Karaman | Türkiye

E-mail: ismetakturk@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-4972-1496

RORID: <https://ror.org/037vfvf096>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 26.09.2025

Kabul Tarihi | Accepted Date: 14.05.2026

Yayın Tarihi | Published Date: 26.06.2026

DOI: [10.61218/hadith.1792006](https://doi.org/10.61218/hadith.1792006)

Yazarların Katkıları | Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması | Conceiving the Study: MD (%50), İA (%50)

Veri Toplanması | Data Collection: MD (%50), İA (%50)

Veri Analizi | Data Analysis: MD (%55), İA (%45)

Makalenin Yazımı | Writing Up: MD (%45), İA (%55)

Makale Gönderimi ve Revizyonu | Submission and Revision: MD (%55), İA (%45)

Atıf | Citation: Demir, Mustafa - Aktürk, İsmet. "Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-Evliyâ'sının Zühd Edebiyatı ile İrtibatı: Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Özelinde". *HADITH* 16 (Haziran 2026), 260-312.

Etik Beyan | Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. | It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Mustafa Demir - İsmet Aktürk)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. | No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. | No external funding was used to support this research.

Yayıncı | Published by: Veysel Özdemir.

İntihal | Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. | This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-Evliyâ'sının Zühd Edebiyatı ile İrtibatı: Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Özelinde

Dr. Mustafa Demir - Dr. İsmet Aktürk

Anahtar Kelimeler

Hadis
Tasavvuf
Zühd
Kitâbü'z-Zühd
Hilyetü'l-Evliyâ

Öz

Bu makale, hadis ve tasavvuf sahalarının ortak konularından olan zühd edebiyatı üzerine kurgulanmış interdisipliner bir incelemedir. Çalışmada 3./9. yüzyılda muhaddislerce yazılmış bir zühd kitabına ait muhtevanın tasavvuf edebiyatının erken örneklerinden birine intikal düzeyi sorgulanacaktır. Bu maksatla örneklem için Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü ile Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-Evliyâ'sı seçilecektir. Araştırmada nitel veri analizi yöntemine başvurulacaktır. Öncelikle anahtar sözcükler etrafındaki alanyazın taraması ve detaylı tanıtımlar sayesinde teorik bir zemin elde edilecektir. Akabinde eserler arası mukayese aşamasına geçilecektir. Makalenin uygulamalı yönünü oluşturan bu safhada karşılaştırma ölçütleri isnad ağları, bâblar ve rivayet metinleridir. Hilyetü'l-Evliyâ'dan Kitâbü'z-Zühd istikametine yapılacak kıyaslamaların doğrulanması maksadıyla H 2 ve 4. asır arasındaki zühd kitaplarına başvurulacaktır. Tespitlerimize göre Hilyetü'l-Evliyâ, attığı başlıklar ve tahrîç ettiği rivayetlerle Kitâbü'z-Zühd'den epey yararlanmıştı. Aradaki sıkı irtibat, isnad ağları üzerinden rahatça görülmektedir. Ortak başlıklar ve metinler düzeyinde ortalama %80'lik uyum vardır.

The Connection Between Abū Nu‘aym al-İşfahānī’s Ḥilyat al-‘Awliyā’ and Zuhd Literature: A Special Focus on Aḥmad ibn Ḥanbal’s Kitāb al-Zuhd

Keywords

Ḥadīth
Şūfism
Zuhd
Kitāb al-Zuhd
Ḥilyat al-‘Awliyā’

Abstract

This article is an interdisciplinary study focusing on zuhd literature, a shared theme in the fields of ḥadīth and şūfism. The study will investigate the extent to which the content of a zuhd book written by ḥadīth scholars in the 3rd/9th century was transferred to one of the early examples of Şūfī literature. For this purpose, Kitāb al-Zuhd by Aḥmad b. Ḥanbal and Ḥilyat al-‘awliyā’ by Abū Nu‘aym al-İşfahānī are selected as case studies. The research will employ qualitative data analysis method. Firstly, a theoretical basis will be established through a literature review centred on key terms and detailed presentations. Then, the comparison stage between the works will be conducted. This phase constitutes the practical aspect of the article and is based on the following comparison criteria: isnād networks, subheadings, narration texts. In order to verify the comparisons that will be made from Ḥilyat al-‘awliyā’ to Kitāb al-Zuhd, using it as a central point, zuhd books from the 2nd to 4th centuries A.H. will be consulted. According to the initial findings, it appears that Ḥilyat al-‘awliyā’ has drawn heavily from Kitāb al-Zuhd through the subheadings it used and the narrations it recorded. The close connection between them can be easily traced through chains of isnād. There is approximately 80% overlap at the level of shared headings and texts.

Giriş

Rivayet sisteminin görece olgunlaşmış hadis edebiyatının mütekâmil örneklerinin verildiği bir zaman diliminde yaşayan Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855); fikhî ve itikadî görüşleriyle literatürde derin izler bırakmış, kurucu bir şahsiyettir. Müellifiyle adeta özdeşleşen, mutlak anlamda kullanıldığı takdirde ise türdeşleri arasında kendisinin kastedildiği *el-Müsned*,¹ Ahmed b. Hanbel'in geniş rivayet birikimini yansıtan en önemli eseridir. İbn Hanbel'in geri planda kalmış bir diğer yönünü ise zâhid kişiliği ve çağdaş zühd temsilcileriyle kurduğu irtibat oluşturmaktadır. Öyle ki; onun zâhidâne yaşantısı ve mihne dönemiyle de kesişen çileli ömrü, çeşitli menâkıb çalışmalarına konu edilmiştir. İşte bu çerçevede Ahmed b. Hanbel'in nispeten geri kalan zühd muhtevalı rivayetleri tahric etme (zâhid râvi) yönünü inceleme noktasında *Kitâbü'z-Zühd* ile *Kitâbü'l-Vera'* isimli eserleri aslı kaynaklar konumundadır.

Benzer şekilde Ebû Nuaym el-İsfahânî (336-430/948-1038) de rivayet döneminin hoca-talebe ilişkilerindeki canlılığı henüz koruduğunu söyleyebileceğimiz yıllarda edindiği geniş mükteşebatı ve bilhassa hadis, tasavvuf, tarih alanlarında kaleme aldığı çalışmaları ile İslâmî ilimler sahasında müstesna bir yerde durmaktadır. Günümüze ulaşamayanlarla birlikte 150 civarında eser verdiği² kaydedilen Ebû Nuaym'ın en mühim çalışması, hayatının son yıllarında yazmaya başlayıp 422/1031'de tamamladığı³ *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ'sıdır*.⁴ Öyle ki; ilgili eser, müellifi sağken bile ilim ehlinin teveccühünü kazanmayı başarmış, günümüze değin bazı çalışma, değerlendirme ve tartışmalara konu edilmiştir.⁵

Çeşitli ilim dallarına veri sağlayan zengin muhtevalıyla *Hilyetü'l-evliyâ*, tıpkı *Kitâbü'z-Zühd* gibi hadis geleneğine bağlı görülen bir yazarın kaleminden çıkması dolayısıyla olacak ki zühd edebiyatı içerisinde konumlandırılabilmiştir.⁶ Ancak *Hilyetü'l-evliyâ*'nın ahlak, tasavvuf,

¹ M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/104; Ömer Faruk Maden, *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2022), 11, 81.

² Ebû Nuaym'ın bazı eserlerinin tanıtımı ve toplu liste halinde gösterimi için bk. Yusuf Ziya Keskin, *Ebu Nu'aym el-İsfahânî -Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2003), 69-126; Mustafa Dönmez, *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 43-65; Muhammed Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 359-373.

³ Keskin, *Ebu Nu'aym el-İsfahânî*, 75-77; Dönmez, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, 57.

⁴ Makalemizin odağında yer alması ve adının sıkça tekrarlanacak olması sebebiyle ilerleyen satırlarda *Hilyetü'l-evliyâ* kısaltması kullanılacaktır.

Benzer şekilde, ileriki sayfalarda yer verilecek tablolarda şu kısaltmalar kullanılacaktır: *Kitâbü'z-Zühd*=KZ, *Hilyetü'l-evliyâ*=HE.

⁵ Örneğin Furkan Ustakurt tarafından "Bir Tasavvuf Tabakâtı Olarak Hilyetü'l-Evliyâ'nın Kaynakları, Muhtevalı Özellikleri ve Tahlili" başlıklı bir doktora tezi hazırlanmaktadır.

⁶ Christopher Melchert, "Aḥmad Ibn Ḥanbal's Book of Renunciation", *Der Islam* 85/2 (Nisan 2011), 349, 357-358, 359.

tarikh, tabakat türleri içerisinde değerlendirilmesi⁷ daha yaygındır. Örneğin Takıyyüddin İbn Teymiyye (öl. 728/1328), zâhidlere ait haberleri nakletmek bakımından daha sahih saydığı *Hilyetü'l-evliyâ'yı* *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, *Menâkıbü'l-ibrâr* ve Muhammed b. Hüseyin Sülemî'nin (öl. 412/1021) tasavvuf eserleriyle kıyaslamaktadır.⁸ Fuat Sezgin ise tasavvufî tabakat kitaplarının ilkleri arasında gösterilen⁹ *Hilyetü'l-evliyâ'yı*, zühd rivayetlerinin en geniş derlemesi diye tanıtmaktadır.¹⁰ Başlıklandırmadan da anlaşılacağı üzere makalemizin tasavvuf edebiyatı ayağını *Hilyetü'l-evliyâ* temsil etmektedir.

Bu makale, “kitâbü’z-zühd” başlıklı eser yazımının H 4. yüzyıldan itibaren güçlü zühd müelliflerinin bulunmayışından dolayı canlılığını büyük ölçüde yitirdiği¹¹ bir dönemden sonra yazılan *Hilyetü'l-evliyâ'nın*, mukaddem zühd edebiyatıyla irtibatının varlığını sorgulamaktadır. Dolayısıyla kitap/tür adlarındaki ayrılıklara veyahut telif sistemlerindeki zamansal değişikliklere çok da itibar etmemek gerektiği ön kabullerinden yola çıkarak *Hilyetü'l-evliyâ'nın* dayandığı geniş kaynakça arasında zühd türü eserlerin mevcudiyetini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda İbn Hanbel'in yaklaşık 2 asır önce yazdığı *Kitâbü'z-Zühd*'ünü, literatür incelememizin derinleştirileceği ana mukayese kaynağı seçmektedir.

“Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797) gibi daha erken, İbn Ebü'd-Dünyâ (öl. 281/894) gibi daha velûd yazarlar varken kıyaslama için neden İbn Hanbel ve kitabı seçilmiştir?” farazî sorusuna karşılık şu gerekçeler sıralanabilir: i) İbn Hanbel'in görece çok yönlü kişiliği ve ii) selefi bakış açısıyla yer yer tasavvuf karşıtı söylemlere kaynak gösterilmesi, iii) belirlenen iki eserin de ale'r-ricâl telif sistemiyle müsned türünde yazılması, iv) zühd ve tasavvuf

⁷ *Hilyetü'l-evliyâ'nın* literatürde konumlandırılışı için örneğin bk. Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafе li-Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 69-71; Ahmet Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 197, 213; Özcan Hıdır, *Hristiyan Kültürü ve Hadisler -Zühd Hadisleri-Literatürü Özelinde-*, ed. Abdurrahman Badeci (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 598-599, 604, 615-619, 631, 710; Hacı Bayram Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*, ed. Ömer Türker - Kübra Bilgin Tiryaki (Ankara: İLEM Yayınları, 2023), 213-214, 233. Ayrıca bk. Fatma Üresin, *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd*, ed. Zeynep Büşra Özdemir (İzmir: Duvar Yayınları, 2025), 8-12, 14-18.

⁸ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, thk. Abdurrahman Muhammed Kâsım (Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd li-Tibâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 1416/1995), 18/71-72. Ayrıca bk. 10/688.

⁹ Reşat Öngören, “Tabakat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/295. Ayrıca bk. Osman Türer, “Hilyetü'l-Evliyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/51.

¹⁰ Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi* (İstanbul: Prof.Dr.Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 2014), 1/727.

¹¹ İsmet Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler (Hicri İlk Beş Asır)*, ed. Fikret Karapınar (Konya: Palet Yayınları, 2024), 15, 165, 166.

edebiyatlarının gelişim seyri. Dolayısıyla İbn Hanbel'in tasavvuf klasiklerinden birine kaynaklık ettiği bulgusuna ulaşmanın daha çarpıcı bir sonuç sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmada nitel veri analizi yöntemi uygulanacaktır. Öncelikle “konu, müellif, eser” ölçütleriyle belirlediğimiz anahtar kelimelere dayalı alanyazın değerlendirmesi sayesinde makalenin konumu ve amacı belirgin hâle getirilecektir. Ardından zühhd edebiyatı ile *Kitâbü'z-Zühhd* ve *Hilyetü'l-evliyâ* hakkında teorik bilgiler sunulacaktır. Bu kısımlar kısmen uzun sayılabilir. Ancak makalenin omurgası konumundaki eserler arası mukayese işleminin daha rahat anlaşılması için böyle bir yol izlenmiştir.

Makaleye kısmen uygulamalı bir yapı kazandıracağını söyleyebileceğimiz kıyaslama ölçütlerimiz şunlardır: i) isnad ağları, ii) alt başlıklar, iii) rivayet metinleri. H 3. yüzyıla ait *Kitâbü'z-Zühhd*'ün içeriğinin 5. yüzyılda yazılmış *Hilyetü'l-evliyâ*'ya geçişini senedler, başlıklar ve metinler ölçeğinde incelemek suretiyle İslâm ahlak literatürü üst başlığında toplanabilecek ilmî malzemenin karakteristik özelliklerini daha rahat kavrama imkânı elde edileceği düşünülmektedir.

Çizilen ana hatlar çerçevesinde *Kitâbü'z-Zühhd* - *Hilyetü'l-evliyâ* mukayesesine ait bulgularımızın sağlamasını yapmak amacıyla yeri geldikçe zühhd edebiyatının önde gelen isimlerinden İbnü'l-Mübârek'ten Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'ye (öl. 341/952) uzanan bir hatta H 2 ilâ 4. asır kitaplarına müracaat edilecektir. Geçmiş ve güncel çalışmalardan da istifadeyle makale problematiği bilgi ve yorum bakımından olabildiğince geliştirilecektir. Alanyazın yoğunluğuna sahip olması ve mukaddem zühhd edebiyatıyla bağlantı düzeyinin yoklanması dolayısıyla *Hilyetü'l-evliyâ*, tabiatıyla bu makalede biraz daha öne çıkacaktır. Kısacası makale, zühhd ve tasavvuf eserleri arasındaki devamlılık ilişkisine odaklanması yönüyle ağırlıklı olarak tür/eser incelemesi özelliğine sahiptir. Bununla birlikte İbn Hanbel'in zühhdle, zâhidler ve sûfilerle irtibatı, zâhid-râvi kimliği; Ebû Nuaym'ın yazar profili gibi alt problem alanlarında bir dereceye kadar fikir verecektir.

1. Alanyazın Değerlendirmesi

Yukarıdaki ana hatlar çerçevesinde makalenin interdisipliner bir yapı taşıdığı açıktır. Dolayısıyla “Bu çalışma, alanyazında nerede durmaktadır?” sorusu yöneltilince daha hassas konum tayini için; a) hadis-tasavvuf bileşkesinde *genel değerlendirme*, b) müellif ve eser adlarına göre *daraltılmış literatür değerlendirme* yapılabilir.

a) Türkçe alanyazındaki hadis-tasavvuf çalışmaları köken, sıhhat, dirayet gibi değişik sınıflara ayrılabilir. Bu makale ise adından ve muhtevasından hareketle *tür/eser incelemeleri* kapsamına alınabilir.

Kitâbü'z-Zühhd ile *Hilyetü'l-evliyâ*'ya dayalı bir tür/eser incelemesi yapma fikri, zühhd kitapları üzerine okumalarımız sırasında belirdi. Her iki çalışmanın çok sayıda metin ve şahıs

benzerliği taşıdığı dikkatimizi çektiği için makale hazırlama kararı verildi. Giriş'te de kaydedildiği üzere öncelikle senedler, bâblar ve metinler üzerinden bir karşılaştırma taslağı çizildi, ardından gerekli ilmî malzeme toplandı. Bu doğrultuda literatür taramasında ve metin yazımında önemli ölçüde yol alındıktan sonra Christopher Melchert'in "Aḥmad Ibn Ḥanbal's Book of Renunciation" başlıklı makalesinin varlığı fark edildi. Makalemiz açısından son derece önemli gördüğümüz mezkûr çalışma; *Kitâbü'z-Zühd*'ün günümüze gelişi, muhtevası, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (öl. 290/903) ziyadeleri, *Kitâbü'z-Zühd/el-Müsned* ikilisinin dayandığı coğrafya, insan kaynağı ve rivayet birikimi konularında değerli tespitler yapmaktadır. Ayrıca ilgili çalışma, *Hilyetü'l-evliyâ*'daki isnad ve metinlerden hareketle *Kitâbü'z-Zühd*'ün kaybolduğu sanılan rivayetlerini gündeme getirmek suretiyle tabir yerindeyse onu yeniden inşa etmeyi önermesi¹² bakımından -tıpkı bizim makalemiz gibi- tür/eser incelemeleri arasına girmektedir.

Makalemiz -Melchert'in aksine-¹³ *Hilyetü'l-evliyâ*'yı ileride sunulacak gerekçeler dolayısıyla tasavvuf edebiyatı içerisinde konumlandırmaktadır. Yine Melchert'in başlık tercihinde ve içerik kurgusundaki *Kitâbü'z-Zühd* → *Hilyetü'l-evliyâ* akışı yerine bu çalışma *Hilyetü'l-evliyâ* → *Kitâbü'z-Zühd* yönünde bir tahlil denemekte, böylelikle Ebû Nuaym'ın eserini biraz daha merkeze almaktadır.¹⁴ Üstelik *Hilyetü'l-evliyâ*'nın muhtevasındaki belirgin *Kitâbü'z-Zühd* varlığını, sahanın önde gelen muasır çalışmalarıyla da tahkim etmektedir. Daha ötesi, ileride hazırlanması muhtemel tür/eser incelemeleri için "sened, bâb, metin" ölçütleriyle bir bakıma yöntem odaklaması/teklifi yapmaktadır.

Hacı Bayram Başer'in "Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler" başlıklı yazısı, adlandırma farklılıkları göz ardı edilerek İslâm ahlak düşüncesine ait zühd gibi alt türler arasındaki devamlılık ilişkisini incelemesi¹⁵ yönüyle makalemiz açısından önemli bir kaynaktır. İlgili çalışmada zühd edebiyatının tasavvuf kaynaklarına intikali ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Makale konusunun seçiminde İsmet Aktürk'ün *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler (Hicri İlk Beş Asır)* isimli çalışmasında "Klasik tasavvuf kaynaklarının muhtevaları ile zühd kitaplarının muhteva mukayesesi hakkında daha fazla çalışma yapılması"¹⁶ yönündeki

¹² Melchert, "Aḥmad Ibn Ḥanbal's Book of Renunciation", 350-351.

¹³ Bk. 6. dipnot.

¹⁴ Yine Melchert, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın bilgi kaynaklarına eğildiği bir çalışmasında bu kitabın ilk taraflarının muhaddis/zâhid, son kısımlarının ise sûfi geleneği temsil ettiğine ilişkin mühim tespitler yapmaktadır. Ne var ki; çalışmanın ana mukayese kaynağı *Kitâbü'z-Zühd* olmayıp Ebû Nuaym'ın hocaları merkezli bazı tespit ve değerlendirmeler paylaşılmaktadır. Bk. Christopher Melchert, "Abū Nu'aym's Sources for Ḥilyat al-awliyâ', Sufi and Traditionist", *Les Maîtres Soufis et Leurs Disciples des IIIe-Ve Siècles de l'hégire (IXe-XIe) - Enseignement, Formation et Transmission*, ed. Geneviève Gobillot - Jean-Jacques Thibon (Beyrouth: Presses de l'Ifpo, 2012), 145-159.

¹⁵ Başer, "Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler", 214 vd.

¹⁶ Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 15-16, 437.

ifadeleriyle kaydettiği eksikliğin görülmesi önemli bir etken olmuştur. Yine Muhittin Uysal'ın *Tasavvuf Kültüründe Hadis* isimli çalışmasında tasavvuf kurumuna giren ihtilafli haberlerin tespiti noktasında *Hilyetü'l-evliyâ'yı* araştırılmayı bekleyen öncelikli kaynaklar arasında sayması,¹⁷ makale başlığının daraltılmasında bize yol göstermiştir.

Bu makalenin köken, sıhhat ve dirayet çalışmalarına yapabileceği sınırlı düzeydeki katkıları sonuç başlığına alınacaktır. Ancak önemine binaen şu hususun altını çizmekte yarar vardır: Zühd, -makbul rivayetler yanında yer yer İsrâiliyat'a dayalı merdûd rivayetlerin de varlığıyla- tasavvufu tarihî süreçte şekillendirerek ona mevcut rengini veren etkenlerin başında gelmektedir.¹⁸

b) Hadis edebiyatındaki kıymetine rağmen *el-Müsned* merkezli çalışmaların ancak son 2 yüzyıl içinde arttığı¹⁹ hesaba katılırsa; muhaddisliğine ilaveten Ahmed b. Hanbel'in zâhidliği üzerine yapılacak yeni araştırmaların literatürü geliştireceği açıktır. Diğer taraftan, Ahmed b. Hanbel'in ve Hanbelîlik anlayışının tasavvufla ilişki biçimini çözümlenmek, çeşitli zorluklar içeren, girift bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Zira tarihî süreçte Hanbelîlik-tasavvuf irtibatı, doğrusal bir zeminde ilerlememiştir. Hanbelî geleneği, tasavvuf karşıtlığına indirgemek ne denli yanlışsa; İbn Hanbel'le bazı yakın talebelerinin zâhidâne tavırları, tasavvufî bazı bilgi ve tecrübelerle değer vermeleri gibi hususlar, onları birer sûfî görmeye yetmemektedir. Hanbelîliğin kurulduğu 3.-4./9.-10. yüzyıllarda bu anlayışı "ilim", "cihat" ve "zühd" yüzleriyle temsil eden üç müntesip tipinin varlığı da mesele özelinde genellemeler yapmamızı engellemektedir.²⁰ Başka bir veçheden ise; Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857) gibi mühim sûfîlerin çağdaşı olarak İbn Hanbel'in zühd türünden kitaplar yazması, Sünnîlik itikadı ve fıkhi açısından zühdî tasavvufun sorun sayılmadığını göstermektedir.²¹

Konumuz bağlamında *Hilyetü'l-evliyâ'nın* da aralarında bulunduğu tasavvuf klasiklerinde İbn Hanbel'in zühdüne ve sûfîlerle kurduğu ilişkiye odaklanan "Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu" başlıklı makaleye²² değinilebilir. Yakup

¹⁷ Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 21-23, 27, 35-36.

¹⁸ Bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 398-426, 429; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 551-605, 668-669.

¹⁹ Maden, *el-Müsned Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme*, 21-23, 81-82.

²⁰ Muhyettin İğde, "Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik", *İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı*, ed. Doğan Kaplan (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 37-44, 49-50; Muhyettin İğde, "Hanbelilik-Tasavvuf ilişkisi mümkün mü? Ahmed b. Hanbel'in Zühd Anlayışı Bağlamında Bir Değerlendirme", *İlahiyat Alanında Akademik Çalışmalar*, ed. Abdurrahman Kasapoğlu (Ankara: Gece Kitaplığı, 2023), 147-149. Karşı bir okuma için bk. Christopher Melchert, "The Hanabila and The Early Sufis", *Arabica* 48/3 (2001), 352-367.

²¹ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1996), 59-60.

²² Yakup Pekdoğan, "Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu", *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 68-74.

Pekdoğru'nun çalışması aslında bir yönüyle de makalemizdeki *Hilyetü'l-evliyâ - Kitâbü'z-Zühd* mukayesemizin isabetliliğini desteklemektedir. Diğer taraftan, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi* başlıklı yüksek lisans tezi de makalemizin ana mukayese kaynağını ele alması yönüyle zikre değerdir. Ne var ki sözü edilen çalışma, *Kitâbü'z-Zühd*'ün genel muhtevası ve rivayetlerin ana kaynakları hakkında bir dereceye kadar fikir verse de vaat edilenin aksine tahriç oranları sunmamakta, eserin kendi türündeki konumunu yeterince ele almamakta, yer yer çalışma çerçevesini aşan genellemeler yapmaktadır.²³ Buna karşılık Aktürk'ün *Kitâbü'z-Zühd*'ün literatürdeki yeri, telif özellikleri ve muhteva analizine dair detaylı tespit ve değerlendirmeleri²⁴ boşluk doldurmakta olup bunlara yer yer ileride başvurulacaktır. Belirtilen çerçevede makalemiz, İbn Hanbel'in zâhidlik yönü ile kitabının çağdaş ve geç dönem zühd/tasavvuf çalışmalarıyla irtibatı üzerine veriler sunacaktır.

Keskin (1995) ve Dönmez'in (2005) yukarıda alıntılanan doktora düzeyindeki çalışmaları; ilmî kişiliği, hadisçiliği ve eserleriyle Ebû Nuaym'ın ülkemizde müstakil olarak incelendiği ilk akademik çalışmalardır. Alanyazın taraması verileri Ebû Nuaym'ı bilhassa tasavvuf ve mezhepler tarihi açısından ele alan çalışmaların son 5-6 yıldır arttığını göstermektedir. Şu durumda literatür yoğunluğunu dikkate alarak *Hilyetü'l-evliyâ* üzerinde daha ayrıntılı durmak, makale zeminini güçlendirecektir.

Kitâbü'z-Zühd'ün aksine *Hilyetü'l-evliyâ*, İslâmî literatürde çok daha ön planda olmuştur. Görüldüğü kadarıyla *Hilyetü'l-evliyâ*'ya yöneltilen tenkitler, içerdiği rivayetlerin sıhhat durumu noktasında ağırlık kazanmaktadır. Bu bağlamda Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Hilyetü'l-evliyâ*'yı ihtisar ederek yeni bir tertibe soktuğu, biyografilerde ekleme-çıkarmalar yaparak özgün bir esere dönüştürdüğü *Sıfatü's-safve*'si mühim bir çalışmadır. *Sıfatü's-safve*'nin Mukaddime başlığında *Hilyetü'l-evliyâ* hakkında 13 maddelik bir eleştiri listesi sıralanmaktadır. İbnü'l-Cevzî'nin eleştirileri “biyografi tercihleri, eser-içerik uyumsuzlukları, merdûd rivayet kullanımları, üslup” başlıkları altında toplanabilir.²⁵

Hilyetü'l-evliyâ örnekliğinde Ebû Nuaym'ın eserlerine yönelik menfi tavır, İbn Teymiyye'nin fetvalarından birine konu olmuştur. İbn Teymiyye, meseleye dair kendisine gönderilen mektuba cevaben *Hilyetü'l-evliyâ*'nın adları önceki başlıkta sıralanan tasavvuf klasiklerine kıyasla rivayet içeriği bakımından daha sahih; İbnü'l-Mübârek, İbn Hanbel gibi zühd yazarlarının eserlerine göre daha düşük seviyede kalacağını söylemektedir. Peşi sıra İbn Teymiyye, İbn Hanbel'in *Kitâbü'z-Zühd*'ü ile *el-Müsned*'inde “sûü'l-hıfz, galat” gibi râvi

²³ Bk. Mustafa Sabri Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), iii, 1, 27-28, 36, 98-100.

²⁴ Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd*'ler, 82-89.

²⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1421/2000), 1/9-10.

kusurları sebebiyle zayıf hadis bulunabileceğini; ancak *Hilyetü'l-evliyâ* gibi tasavvuf kaynaklarında ise zayıf, hatta mevzû rivayet ve hikâyeler olduğunu kaydetmektedir.²⁶ Eser/tür incelemesine konu ettiğimiz *Kitâbü'z-Zühhd - Hilyetü'l-evliyâ* ikilisinin 7.-8./13.-14. asırlarda yaşamış bir âlimin gündemine “sıhhat-i rivayât” odağıyla gelmesi dikkat çekicidir.

Yakın döneme geldiğimizde ise ıslah hareketinin öncülerinden Şah Veliyyullah Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) açıklamaları dikkate değerdir. Dihlevî, hadis kaynaklarını sıhhat ve şöret bakımından ayırdığı 5'li taksimde “Ebû Nuaym'ın kitaplarını” 4. tabakada saymıştır.²⁷ Dihlevî'ye göre; 4. tabaka kitaplarında yer alan rivayetler, yesîrû'd-daaf ile mevzû arasında sıhhat değerleri alırken İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*'ının ana malzemesini oluştururlar.²⁸ Halk arasında yaygınlık kazanmış hadisleri derlemesiyle tanınan *el-Makâsîdü'l-hasene*'nin en sık atıfta bulunduğu 2 kaynaktan birinin *Hilyetü'l-evliyâ* olması tespiti²⁹ de yine Dihlevî'nin açıklamalarını destekler gibidir.

Hilyetü'l-evliyâ, İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946) ile Şeyh Saffet Efendi (öl. 1950) arasında cereyan edip çağdaş Türk-İslâm düşünce tarihinin en uzun solukluları (Şubat 1920-Mart 1925) arasında gösterebileceğimiz meşhur tartışmalarında yine gündeme gelmiştir. Ebû Nuaym ve *Hilyetü'l-evliyâ* maddelerinin tartışma alanına girmesi, Şeyh Saffet'in bu ikiliyi “el-İstîzâh” başlıklı yazısında argüman diye sunumuyla başlamış; özellikle İzmirli'nin nokta atışı rivayet ve kaynak tespitleri sayesinde seviyeli bir ilmî zemin yakalamıştır. İlgili tartışmada³⁰ zühd ve hadis uydurmacılığı; zâhid, sûfiyye ve mutasavvife tanımları; kaynak kritiği; *Sıfatü's-safve* eleştirileri; Dihlevî'nin 5'li taksimi gibi çok sayıda mesele ele alınmıştır.³¹

Son yıllarda bilgiye erişim yollarının gelişmesi ve interdisipliner araştırmaları artması gibi etkenlerle *Hilyetü'l-evliyâ*'nın daha geniş perspektifle incelenip eserden daha farklı yararlanma alanları bulunduğu görülmektedir. Sezgin'in tespitlerine bakılırsa; *Hilyetü'l-evliyâ*, şarkiyatçıların hadis tarihinin inşası bağlamında başvurdukları; ancak kendi telakkileri

²⁶ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 18/71-73.

²⁷ Bu yerleştirme sırası, aşağıda zikredilecek İzmirli-Şeyh Saffet tartışmasındaki “mazinne” maddesinin temel çıkış sebebidir. Geniş bilgi için bk. İsmâil Hakkı İzmirli - Şeyh Safvet, *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati: Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehâdis Hakkında Dârü'l-Hikme ve Tetkik-i Müellefât Arasındaki Münâkaşât-ı İlmiyye*, nşr. İbrahim Hatiboğlu (İstanbul: Dâruhâdis, 2001), 76-78, 112-139.

²⁸ Bk. Şah Veliyyullah Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 1/419-425.

²⁹ Adil Yavuz, “el-Makâsîdü'l-Hasene”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/422.

³⁰ Tartışma hakkında geniş bilgi için bk. İzmirli - Şeyh Safvet, *Hadislerin Sıhhati*, 15 vd.; Ahmet Yıldırım, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşayan İki Alimin Tasavvuf ve Hadis Konusunda Yaptıkları Tartışma”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2001), 37 vd.

³¹ Ebû Nuaym'a yöneltilen tenkidler için bk. Keskin, *Ebu Nu'aym el-İsfahânî*, 183-201.

doğrultusunda yanlış anladıkları/çevirdikleri bazı rivayetlere kaynaklık etmektedir.³² Dolayısıyla eser, oryantalistlerin de dikkatini çekmeyi başarmıştır. M.J. de Goeje'nin (öl. 1909) *Hilyetü'l-evliyâ* ile Makrîzî'nin (öl. 845/1442) *el-Mukaffâ*'sına dayanarak 1893'te yayımladığı "Einiges über den Imâm aš-Şâfi'î" başlıklı eleştirel biyografi yazısı, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın akademik oryantalizm açısından erken tarihli bir ilgiye kavuştuğunu örneklemektedir. Nitekim Joseph Schacht (öl. 1969), Goeje'nin mezkûr çalışmasından da istifadeyle 1953 tarihli yeni bir kritik hazırlamıştır.³³

20. yüzyılın başları itibarıyla *Hilyetü'l-evliyâ*, muhteva düzensizliği sebebiyle referans almak için nispeten kullanışsız durumda ise de örneğin erken oryantalist literatürde tasavvufun menşesine yönelik teorilerin odağındaki öncü isim Alfred von Kremer'in (öl. 1889) sûfîler ile Hristiyan keşişleri ve rahipleri arasında benzerlik kurarken başvurduğu rivayet kaynaklarından biridir. Aynı yaklaşımı, sözünü ettiğimiz teorileri geliştiren önemli isimlerden Reynold Nicholson'da (öl. 1945) da görmek mümkündür.³⁴

Son dönem İslâm ilimler tarihi ve kitâbiyât araştırmacılarının başında gelen Sezgin, GAS'ın bilhassa tasavvuf bölümü biyografilerinin yazımında *Hilyetü'l-evliyâ*'ya sıkça atıf vermektedir.³⁵ Tasavvufun ilk/kurucu isimlerinin fıkıh; amelî mezhep imamlarının ise tasavvufla irtibatı gibi alt konu başlıklarına sahip interdisipliner bir araştırmada *Hilyetü'l-evliyâ*'nın en sık başvurulan kaynaklar arasında yer alması³⁶ yine dikkat çekicidir.

Hilyetü'l-evliyâ, Amr b. Osman el-Mekkî'nin (öl. 297/910) adlarını bilmediğimiz eserlerine ait bazı rivayetleri günümüze aktaran dolaylı bir kaynak olabilmektedir.³⁷ Yine zühd ve ahlak kitabı vazifesinin ötesinde araştırmacılar için -İbn Şihâb ez-Zührî'nin (öl. 124/742) görüştüğü sahâbî sayısını belirleme³⁸ örneğindeki gibi- adeta bir ricâl kaynağı işlevi görmektedir.³⁹ Ömer b. Abdülazîz'in (öl. 101/720) aslı kaybolmuş *Kader* risalesi gibi erken

³² Kitâbetü'l-hadis meselesinin H 2. asır başlarındaki durumuyla ilgili bir rivayetin hatalı çevirisi için bk. Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/320-321.

³³ Joseph Schacht, "Şâfiî'nin Hayatı ve Şahsiyeti Üzerine", çev. İshak Emin Aktepe, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (Haziran 2005), 119.

³⁴ Feyza Ketenci, *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 43, 47, 75, 77-78, 84-85, 122-123.

³⁵ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/725 vd.

³⁶ Akif Dursun, *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi* (İstanbul: Nuh Yayınları, 2021), 10-11.

³⁷ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/748.

³⁸ İbn Hibbân'ın 10 sahâbî tespitine karşılık *Hilyetü'l-evliyâ* bu sayıyı 20'ye çıkarmaktadır. Bk. Ali Fuat Futsi, "İbn Şihâb ez-Zührî ve Sahîh-i Buhârî'de Yer Alan Enes b. Mâlik Rivayetleri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 97-98.

³⁹ Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı eserinde görebileceğimiz geniş sahâbe bilgisini *Hilyetü'l-evliyâ*'ya da yansıtmıştır. Bk. Mahmut Yazıcı, *Sahâbe Bilgisinin Tespiti (Ma'rifetü's-sahâbe)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 260-261.

eserlerin içeriğini aktarmak⁴⁰ suretiyle “hadis, sünnet, ehli's-sünne” gibi ifadeleri kavramsal açıdan tartışmaya⁴¹ imkân tanımaktadır. H 2. yüzyılın ortalarında vefat etmiş Müccâ'a b. Zübeyr'in hadis cüzü gibi çağımıza çeşitli müdahalelerle kısmen ulaşabilen küçük çaplı eserlerin edebiyat tarihindeki izlerini sürerken isnad incelemeleri yapmak, mütâbi veya şâhid rivayet sunmak gibi çok değerli veriler sunmaktadır.⁴² O hâlde modern literatürün H 3. asrı “tasnifin altın çağı” diye nitelenmesi, bizleri mesela Ebû Nuaym'ın da dâhil olduğu 4.-5. asır müellifleriyle eserlerinin gerçek değerini⁴³ görmekten alıkoymamalıdır. Esasen bu makale, *Hilyetü'l-evliyâ* türünden eserlere i) telif ortamı, ii) yazar kimliği ve ilgileri, iii) muhteva-amaç-kurgu ilişkisi gibi parametreleri dikkate alarak daha geniş zaviyeden bakma yönünde ikincil tekliflere sahiptir.

Son dönemde tasavvuf eserleri üzerine hazırlanan bazı tahriç araştırmalarının bulguları, bu kitaplarda karşılaştığımız rivayetlerin literatüre giriş tarihini tespitite *Hilyetü'l-evliyâ*'yı kadim bir müracaat kaynağı sayabileceğimizi düşündürmektedir.⁴⁴ Yine tasavvuf klasiklerindeki senedi nadiren kaydedilmiş veyahut metni birtakım tasarruflara uğramış rivayetlerin sıhhat durumuyla ilgili daha kesin hükümlere ulaşmada *Hilyetü'l-evliyâ*'dan yararlanılabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁵ Şu durumda herhangi bir sūfînin doktrin düzeyinde anlaşılması bakımından öncelikli tabakat eserleri arasında gösterilen *Hilyetü'l-evliyâ*, bazı zâhidler hakkındaki bilgiler⁴⁶ ile yine tasavvuf literatüründeki bazı rivayetlerin en eski veyahut tek kaynağı⁴⁷ konumuna yükselmektedir.

2. Zühd Edebiyatı, Kitâbü'z-Zühd ve Hilyetü'l-Evliyâ Hakkında

Zühd türü eserlere ait muhtevanın erken dönem tasavvuf kaynaklarına intikalini ana hatlarıyla izleyecek bu makalede öncelikle *zühd* ve *zühd edebiyatı* kavramları üzerinde kısaca

⁴⁰ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 5/346-353.

⁴¹ Mansur Koçinkağ, *Erken Dönem İslam Hukuku Düşüncesinde Re'y ve Hadis*, ed. Coşkun Horuz (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018), 40-41.

⁴² Recep Gürkan Göktaş, *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı: Müccâ'a İbn ez-Zubeyr Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 6, 65, 187-190, 281-282, 323-325, 336-338, 343-355.

⁴³ Recep Gürkan Göktaş, “Kutub-i Sitte Sonrası Kaynaklar - 2”, *Hadis Metinleri I*, ed. Bünyamin Erul (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014), 164.

⁴⁴ Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 371-372, 552, 563-566, 597. Benzer şekilde kırk hadisler literatürüne kaynaklık eden meşhur rivayet -sorunlu da olsa- senediyle kaydedildiği (Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/189) ilk çalışmalar arasındadır. Bk. Mustafa Yüceer, *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 33, 35-36.

⁴⁵ Bk. Taha Çelik, “el-Fükûk İsimli Eseri Çerçevesinde Sadreddin Konevî'nin Hadis Kullanımı”, *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2019), 83-84, 88-89, 93-94.

⁴⁶ Üresin, *Hicrî İlk İki Asırda Zühd*, 107.

⁴⁷ Bk. Türer, “Hilyetü'l-Evliyâ”, 18/51-52; Ömer Faruk Kahve, “Tasavvuf Tabakâtında Sūfînin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekkî Özelinde Bir İnceleme”, *Sufiyye* 13 (Aralık 2002), 248.

durulacaktır. Edebî tür/eser incelemesi yapılacağı için makalenin odağına *Kitâbü’z-Zühd* ile *Hilyetü’l-evliyâ* alınacaktır. İbn Hanbel’le Ebû Nuaym hakkındaki biyografik verileri tekrarlamamanın, makale bütünlüğünü bozacağı ve hacmi arttıracacağı düşünülerek daha çok müelliflerin mevzu bahis kitaplarını yazarken dayandıkları rivayet birikimlerine ve zâhid/sûfî yönlerine ağırlık verilecektir.

2.1. Zühd Edebiyatı

Sözlükte “bir şeye karşı rağbetsiz durmak, ilgisiz davranmak; ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelen zühd; bir tasavvuf terimi olarak en genel ifadesiyle “kulun Cenâb-ı Hakk dışındaki her şeyi terk etmesi” şeklinde tanımlanabilir.⁴⁸ Zamansal düzlemde bakılırsa; tasavvufun müstakil bir ilim dalı hüviyeti ve kurumsal bir kimlik kazanmasına giden yolda çoğunlukla ilk merhale sayılan zühd,⁴⁹ yine bu geleneği tahlil etmede başvurabileceğimiz anahtar kavramlardandır.⁵⁰ Tasavvuf-zühd ilişkisinin sınırlarını kategorik açıdan belirleyebilmek içinse tasavvuf ilminde/literatüründe yer edinmiş klasik yaklaşımlara göz gezdirilebilir. Bu bağlamda öne sürülmüş çeşitli tasniflerin incelenmesinden sonra temel klasik yaklaşımlar şöylece sıralanabilir ki; bunlar zamanla kendi aralarında yeni sentezler⁵¹ de meydana getirmişlerdir: i) Fakra dayalı yaklaşımlar, ii) Hâle dayalı yaklaşımlar, iii) Kesbe dayalı yaklaşımlar. Burada konumuzu ilgilendiren sadece ilk yaklaşım tarzı olup onu kalbî yönüyle *zühd*, amelî yönüyle *vera’*, tarihî yönüyle *fakr* diye adlandırabiliriz. Daha eski bir kullanım geçmişine sahipseler de fakr ve zühd, tasavvufu eşitlenebilen kavramlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁵² Şu durumda zühd, tasavvufun bütünlüğü (küll) dâhilinde bir alt kavram (cüz) konumundadır. Şayet sadece kendisine yönelirsek de zühd, yaklaşık H 2. asrın sonlarına kadar Müslümanlar arasındaki farklı dindarlık tipolojilerini birleştiren, tanıma kavuşturan, küllî bir kavram mesabesinde. İşte bu kuşatıcılık dolayısıyla olacak ki; elimize o devirden aldığımız bir zühd kitabı, tanımlamalar yapmak yerine içine aldığı konuların

---

⁴⁸ Zühdün çeşitli tanımları, mahiyeti ve belli başlı sûflilerin zühde yaklaşımları için bk. Semih Ceyhan, “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/530-532.

⁴⁹ Zühdün, “tasavvufun ilk merhalesi olması” ile oryantalist çalışmaların öne sürdüğü şekliyle “tasavvuf tarihinin ilk merhalesi sayılması” arasındaki ince ayırım için bk. Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü’z-zühd’ler”, 241-242.

⁵⁰ Ferhat Gökçe, *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 11, 319-348.

⁵¹ H 4. asırdan itibaren klasik yaklaşımları günümüze yansıtmakta olan eserler, olgunun salt tasviri yerine dönemlerinin sentezlerini aktardıkları için bizi yanıltabilirler. Yine bu eserler ayırım yapmaksızın bütün eğilimleri tasavvuf adı altında toplamaya meyyaldir. Bk. Zafer Erginli, “Tasavvuf İlminde Klasik Yaklaşımlar”, *İslâmî İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar*, ed. İlyas Çelebi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 428. Bu durum, sûfliğini kesin yolla bilemediğimiz erken isimlerin tabakat kitaplarındaki varlık sebebini büyük ölçüde açıklığa kavuşturmaktadır.

⁵² Erginli, “Tasavvuf İlminde Klasik Yaklaşımlar”, 379-387.

toplamını bizlere zühd diye sunmaktadır.⁵³ Meseleyi bir adım daha genişletirsek; günümüzde ahlakla kastedilen alanın, erken dönemde tek bir sözcük kullanımına indirgenemeyeceği tespiti gayet anlamlıdır. Zira ahlak örneğin ana hadis kaynaklarında zühdün yanı sıra “huluk, mekârim, birr ve sıla, âdâb, tergîb ve terhîb, rekâik, fezâil, menâkıb, mevâ'iz” gibi kavramlar altındaki dağınık olguların bütünlüğüne denk gelmektedir.⁵⁴

İlk zâhidlerin bigâneliğinin aksine H 3. asrın ortalarından itibaren tasavvufa ilmi mahiyetini aşlamaya başlayan kurucu şahsiyetler, köken ve meşruiyet sorunuyla ilgilenerek tasavvufun Rasûlullah'tan (s.a) kendilerine doğru uzanan kesintisiz bir hat olduğunu vurgulamışlardır.⁵⁵ Bu noktadan ilerlersek; sahâbe kuşağının önceki paragrafta sıralanan maneviyat telakkileri arasında yine en fazla fakr/zühd yaklaşımına yakın durdukları söylenebilir.⁵⁶ Dahası toplumun din, ahlak ve ilim anlayışına yönelik eleştirel tavrı, tâbiûn devrinden ilk mutasavvıf yazarlara uzanan bir kesitte görebilmekteyiz.⁵⁷ Şu hâlde zühd, dinî tecrübenin ilk nesillerce eylem/tavır olarak aktarıldığı veçheleri arasındadır.⁵⁸

Zühd, aynı zamanda sûfilerle muhaddislerin ortak telif alanlarındandır.⁵⁹ Zühd içerikli rivayetleri tahriç eden müstakil veyahut kısmî çalışmaların geneli için *zühd edebiyatı* tabirini kullanabiliriz.⁶⁰ Çeşitli adlandırmalar görülmekle birlikte ilgili eserlerde “kitâbü'z-zühd” başlığı epey yaygındır. Ana kaynaklardaki bölümler (kitâb/bâb) de literatürde önemli bir yekûn tutmaktadır.⁶¹ Sözü edilen literatürün zühd eğilimli muhaddisler ile zâhid sûfilerin birikimlerine dayandığı söylenebilir. Rivayet asırlarında muhaddislerce hazırlanan eserlere göz attığımızda bunların i) şahıs (ale'r-ricâl), ii) konu (ale'l-ebvâb) esaslı yazıldıkları görülür. İlk gruptakilerin sayısı azdır. Belirtilen telif hususiyetleri çerçevesinde hadis edebiyatının alt türleri arasında sayabileceğimiz zühdiyyât çalışmaları; dünya hayatı ve

⁵³ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, 214-219; Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 433-434.

⁵⁴ Suat Koca, *Hadis ve Ahlâk Kavram, Kuram, Literatür ve Tasavvur Eksenli Bir İnceleme* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2020), 282.

⁵⁵ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, 240-241.

⁵⁶ Erginli, “Tasavvuf İlminde Klasik Yaklaşımlar”, 387.

⁵⁷ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, 238-240.

⁵⁸ Abdullah Aydın, *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1986), 63-67; Üresin, *Hicri İlk İki Asırda Zühd*, 107.

⁵⁹ Fikret Karapınar, *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri* (Konya: Adal Ofset, 2009), 220-221.

⁶⁰ Tanımlama bize aittir. “Zühd Edebiyatı”, “Zühd ve Rekâik” şeklindeki başlık ifadeleri için sırasıyla bk. Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, 188; Mehmet Emin Özafşar, “Zühd ve Rekâik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/535.

⁶¹ Zühd çalışmalarının ayrıntılı listesi ve tanıtımları için bk. Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, 191-220.

geçiciliği, ölüm, ahiret hayatı ve menzilleri, güzel ahlak, kötü huylar, ihlas, ibadetlerde ölçü gibi ana konular içermektedir.⁶²

Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin'in (öl. 94/712) *Sahîfe fi'z-zühd*'ü ile Alkame b. Mersed'in (öl. 120/738) *Zühdü's-semâniye mine't-tâbi'în*'i gibi daha erken örnekleri bulunmakla birlikte türün günümüze derli toplu ulaşan ilk müstakil eseri, Abdullah b. el-Mübârek'e ait *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*'tir. Müstakil kitâbü'z-zühd yazım faaliyeti H 2. asırdan itibaren canlılığını sürdürürken 3. asırda câmi', musannef, sünen türü eserlerin -en genel ifadesiyle- ahlaka dair rivayetleri ana/alt bölümler (kitâb/bâb) hâlinde tahrice başladığı görülmektedir. Bu bağlamda örneğin *Musannef-i İbn Ebû Şeybe*, *Sünen-i Tirmizî* ve *Sünen-i İbn Mâce*'de "Zühd"; *Sahîh-i Müslim*'de "ez-Zühd ve'r-Rekâik"; *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Dârimî*'de "Rikâk" başlıkları açılmıştır. Geline bu noktada muhteva ve yöntem bakımından İbn Ebi'd-Dünyâ, literatürde önemli bir eşiktir. Zira İbn Ebi'd-Dünyâ, seleflerinin çoğu kez bâb/lar altında değinip geçtiği konular hakkında *Kitâbü's-Samt*, *Zemmü'd-dünyâ*, *Kitâbü't-Tevbe* gibi 50'yi aşkın kitap/risale kaleme alarak ardında dev bir külliyat bırakmıştır. Mukaddem zühd çalışmalarının çok büyük ölçüde geçmiş peygamberlere nispet edilen kaviller ile merfû, mevkûf ve maktû' (tâbiîn) rivayetlerle yetinmelerine karşılık İbn Ebi'd-Dünyâ eserlerini tebe-i tâbiîne ve sonraki nesillere mensup zâhid/sûfi kavilleri, şiirler ve menkıbelerle zenginleştirmeye başlamıştır.⁶³ Eserler üzerine gözlemlerimiz, telif sıklığı ve atıf düzeyi gibi ölçütler bakımından zühd edebiyatının en parlak döneminin 3. yüzyıl olduğu yönünde kanaat vermektedir. Bu asrın *el-Beyân ve't-tebyîn*, *'Uyûnü'l-ahbâr* gibi edebiyat kitaplarının zühd konulu bölümler açması⁶⁴ da aynı minvalde değerlendirilebilir.

Türün zirve isimlerinden İbn Ebi'd-Dünyâ gibi güçlü yazarların gelmeyişiinden ötürü 4. yüzyılda -bazı eserler verilse de- durgunluk yaşanmıştır. 5. asır yazarlarından Ahmed b. Hüseyin Beyhakî'nin (öl. 458/1066) yaklaşık 550 rivayetlik bir bölüm hâlinde zühdü *Şuabü'l-îmân*'a alması, bu konunun İslâm dininin ortaya koyduğu iman anlayışı içinde görüldüğünü vurgulaması açısından kıymetlidir. Buna karşılık *ez-Zühdü'l-kebîr*'inde mukaddem zühd yazarlarını atıflamakla beraber Beyhakî'nin sûfi kavillerine ağırlık verdiği görülmektedir. *ez-Zühdü'l-kebîr*'de örneğin Zünnûn el-Mısrî (öl. 245/859 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 297/909) gibi öncü sûfilerin sözlerine yer verilmesini,⁶⁵ zühd literatürünü oluşturan ortalama rivayet

⁶² Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 434-436. Türün önde gelen eserlerinin ayrıntılı muhteva gösterimi ve mukayesesi için bk. Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, 220-231.

⁶³ Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 31-33, 165-167.

⁶⁴ Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, 218-219; Özafşar, "Zühd ve Rekâik", 44/536.

⁶⁵ Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 166, 433.

havuzunun -İbn Ebi'd-Dünyâ'nın etkili dokunuşundan bu yana- genişleyerek güncellenmesi⁶⁶ diye anlayabiliriz. Bu iki isim ve benzerlerinin literatürde açtığı yol, muhaddislerle sûfîler arasındaki yakınlaşmanın göstergelerinden sayılabileceği gibi H 2. asırdan beri klasik hadis kitaplarıyla örtüşen zühd muhtevasının⁶⁷ sözü edilen eklemeler yoluyla zaman geçtikçe tasavvuf eserlerine dönüşümünü takip noktalarından biridir.

Zühd edebiyatı, H 4.-10. asırlardaki varlığını benzer adlı eserlerle çoğunlukla vasat/cılız örneklerle sürdürürken içine aldığı geç dönem rivayetleri, menkıbeler ve sûfî kavilleri ile tasavvuf edebiyatına yaklaşmıştır. Ancak zühd eserlerinin yöntem ve içerik bakımından hadisçilik çizgisinden zamanla tasavvuf formuna geçişini izleyebileceğimiz ikinci bir hat daha vardır: Erken tasavvuf klasiklerinin nüvesini oluşturmak, böylelikle adeta yeniden hayatiyet kazanmak. Sezgin'in tespitiyle söylersek; erken dönemden beri muhaddis ve zâhidlerin oluşturduğu mezkûr literatür yanında tasavvuf literatürü tam anlamıyla 3. asırda gelişmeye başlamıştır.⁶⁸ 3. asırdakilerin çoğuna ulaşamamak da 4. ve 5. yüzyılların hacimli tasavvuf klasiklerini kabaca *şahıs* (tabakat) ve *konu* (mesâil) esaslı çalışmalar diye ikiye ayırabiliriz.⁶⁹

Mukaddem zühd kitaplarının yeni tasavvuf hattıyla kaynaşmasını iyice somutlaştırmak gerekirse; hadis ve zühd müellifi Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'nin *Tabakâtü'n-nüssâk*'ını hatırlayabiliriz. Âbidleri sahâbe kuşağından başlatan ve bu yönüyle ilk biyografik tasavvuf kaynakları arasında gösterilen *Tabakâtü'n-nüssâk* ile emsali çalışmalar, ağırlıklı olarak fakr ve zühd yaklaşımının ürünüdür.⁷⁰ Diğer taraftan, İbn Hanbel'in *Kitâbü'z-Zühd*'ü gibi az sayıdaki şahıs esaslı (müsned) eser, tasavvuf edebiyatındaki terâcim ve tabakat eserlerine/bölümlerine örneklik/kaynaklık teşkil ederek üslup çeşitliliğine yol açmıştır. Diğer deyişle “şahısların zühdü” tercihi, sonraki yüzyıllarda *Hilyetü'l-evliyâ* gibi hacimli eserlere dönüşmüştür. Daha ötesindeyse; Ebü'l-Hasen Hücvîrî'nin (öl. 465/1072 [?]) *Keşfü'l-mahcûb*'unda ashâb-ı suffeye mensup her sahâbînin zühdde ve Allah'a kullukta ileriye gittiği hususları belirlemesi örneğindeki gibi inceltilerek geliştirilmiştir.⁷¹

Buraya kadar vurgulanan hususlara rağmen zühd edebiyatının tasavvuf eserlerinin potasında bütünüyle eriyip kaybolduğunu söyleyemeyiz. İbnü'l-A'râbî'nin *Ma'ne'z-zühd*'ü ile

⁶⁶ Sözü edilen genişleme, her birinin 40'tan fazla kavline yer verilen Zünnûn ve Cüneyd isimleri özelinde görülebilir. Örnek rivayetler için bk. Ahmed b. el-Huseyn el-Beyhakî, *Kitâbü'z-Zühdü'l-kebir*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1996), 75, 85, 179, 286, 318, 358.

⁶⁷ H 4. asır sûfîlerinin kitaplarında benzer hadisleri kullandıklarına dair bk. Bilal Saklan, *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler (H. IV/M. X. Asır)*, ed. Yavuz Köktaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 255.

⁶⁸ Sezgin, *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*, 1/730.

⁶⁹ Pekdoğru, “Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu”, 70-71.

⁷⁰ Erginli, “Tasavvuf İlminde Klasik Yaklaşımlar”, 421.

⁷¹ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, 235-236.

Tabakâtü'n-nüssâk'ı, Sülemî'nin *Kitâbü'z-Zühd*'ü ile *Tabakâtü's-sûfiyye*'si gibi eserler,⁷² zühd ve tasavvuf edebiyatının -en azından 4. yüzyıla kadar- aynı yazarın kaleminde müstakillen hayat bulabildiğini göstermektedir.

H 2.-3. asırlarda zühd edebiyatının üstlenip yoğunluklu olarak 3. asrın ortalarından 5. asra kadar tasavvuf eserlerine devrettiği işlev aynıdır: Dinî ilimlerin teşekkül süreçlerinde doğrudan sahiplenmedikleri ve tartışmalardan soyutladıkları için “tarafsız bölge” diyebileceğimiz *ahlak* alanıyla ilgili konuların tespit ve ifadesi. İşte müdevven bir ilim dalı olma yolundaki tasavvufun bu süreçteki becerisi; i) ana konuların belirlenmesi, ii) ıstılahların temini, iii) kadim eleştirel tavrın sürdürülmesi bakımından önceki zühd eserlerinden geniş çapta beslenmek, iv) dahası dinî metinlerdeki dağınık malumat ve terminolojiyi sistematik bir sorun etrafında örgütlemektir.⁷³ Dolayısıyla farklı saiklerle yazılsalar da bu eserler; -ister erken ister geç tarihli olsun- zühd ve tasavvufun eylem ve tavır olarak ilk devirlerden beri meşru biçimde varlığı, kaynak/kurucu/müessir şahsiyetlerin durumu, saha içi mesele, uygulama ve kavramların ele alınışı hakkında bir dereceye kadar kanaat vermektedir.⁷⁴

2.2. Ahmed b. Hanbel ve *Kitâbü'z-Zühd*

Ahmed b. Hanbel, mühim zühd müelliflerinden olup 164/780 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Merv asıllıdır. Tahsil hayatına erken yaşta başlamış, Bağdatlı âlimlerden istifade etmiş, önemli ilim merkezlerine seyahatler gerçekleştirmiş ve neticede 300'e yakın hocadan ders almıştır. Abdullah b. el-Mübârek'le görüşmesine de başlıca zühd yazarlarından Vekî b. Cerrâh (öl. 197/812) ve Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe'ye (öl. 235/849) talebelik yapmıştır. Rekâik rivayetlerini topladığı kaydedilen Şîî muhaddis Ca'fer b. Süleymân ed-Duba'î yine onun önemli kaynakları arasındadır. Zühd eseri/bölümü yazmış önemli talebeleriye şöylece sıralanabilir: Ahmed b. Ebû'l-Havârî (öl. 246/860), Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (öl. 246/860), Buhârî (öl. 256/870), Müslim (öl. 261/875), Ebû Dâvûd (öl. 275/889), İbn Ebû'd-Dünyâ, oğlu Abdullah. Ricâl kaynakları İbn Hanbel'in rivayet ehliyeti dışında zühdünü, takvasını ve mihne dönemindeki mücadelesini sitayişle kaydetmişlerdir.⁷⁵ İbn Hanbel'in zühd edebiyatı yazarlarıyla sıkı irtibatı, 3.1. başlığında isnad ağları üzerinden görülebilecektir.

Bilindiği kadarıyla Ebû Tâlib el-Mekkî'nin (öl. 386/996) *Kâtü'l-kulûb*'ü, İbn Hanbel'e sıkça atıf veren ilk tasavvuf kaynakları arasındadır. Sülemî'nin *Tabakâtü's-sûfiyye*'ye almamasına karşılık en teferruatlı Ahmed b. Hanbel biyografilerden biri *Hilyetü'l-evliyâ*'da

⁷² Bk. Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, 209-210, 213.

⁷³ Başer, “Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler”, 224, 228, 230-231, 233-240.

⁷⁴ Bk. Üresin, *Hicrî İlk İki Asırda Zühd*, 106-107; Azime Merve Taşdelen, *Hüseyin Vassâf ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 269-272.

⁷⁵ Özetleme için bk. Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 79-81, 89.

kaydedilmiştir.⁷⁶ Kaynaklardaki parçalı veriler, Ahmed b. Hanbel'in muasır sûflerle kurduğu ilişkilere ışık tutmaktadır. Bu bağlamda Ma'rûf-i Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Bişr el-Hâfî (öl. 227/841), Muhâsibî, Serî es-Sakatî (öl. 251/865) isimleri ön plana çıkmaktadır. İbn Hanbel'e sûfi demek zorlama bir niteleme olursa da kaynaklar genellikle onu zâhid, muttaki, fakih, sünnet savunucusu bir veli kimliğiyle takdim etmektedir.⁷⁷ 241/855'te Bağdat'ta vefat eden İbn Hanbel'in biyografisi hakkında İbnü'l-Cevzî'nin yüz bâblık *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed* derlemesi⁷⁸ zikre değerlidir.

Günümüze ulaşan eserler arasında *Musannef-i İbn Ebû Şeybe*'nin "Zühd" bölümünü saymazsak ale'r-ricâl sistemin uygulandığı ilk müstakil ve hacimli eser, İbn Hanbel'in *Kitâbü'z-Zühd*'üdür. Türünün öncü eserlerinden olmasına karşılık *Kitâbü'z-Zühd*'ün bizlere eksik geldiği⁷⁹ anlaşılmaktadır. 3-4 farklı baskısı bulunsa da ilgili neşirler, tahkik ve tahrîc bilgileri açısından eksiklikler taşımaktadır.⁸⁰ Makalede kullanılacak baskı, numaralandırılmış 2367 rivayet içermektedir.⁸¹ Bu sayıya *Kitâbü'z-Zühd*'ün râvileri Abdullah ile Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer el-Katî'î'nin (öl. 368/979)⁸² ziyadeleri dâhildir. Abdullah'ın ziyade rivayet sayısı tespitlerimize göre 900'e yakın olup⁸³ bu rivayetlerin kitap toplamına oranı 1/3'ü aşmaktadır. Sözü edilen çoklu yapı dolayısıyla ilerideki isnad ağlarında Ahmed b. Hanbel, Abdullah ve Katî'î yer yer birlikte görülecektir.

Yukarıda sözü edilen baskılarda numaralandırma ve başlıklandırma bakımından gerekli özen gösterilmediği için ilmî katiyet kısmen kaybolmaktadır. Şöyle ki; numarası atlanmış rivayetler, net sayı vermeyi engellemektedir. Naşirlerden kaynaklandığını

⁷⁶ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ*, 9/161-233.

⁷⁷ Özetleme için bk. Pekdoğru, "Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel'in Konumu", 71, 85, 90-91.

⁷⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, 1409), 4-5.

⁷⁹ Bu kitabın *ez-Zühdü'l-kebîr* diye adlandırılması ve *el-Müsned*'in 1/3'ü hacminde olduğu bilgisi için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/418; İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'cîlü'l-menfe'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a*, thk. İkrâmu'llah İmdâdü'lhak (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996), 1/243-244. Ayrıca bk. Melchert, "Ahmad İbn Hanbal's Book of Renunciation", 348-350, 354.

⁸⁰ Mevcut baskıların ve bu baskıların dayandığı yazmaların değerlendirilmesi için bk. Melchert, "Ahmad İbn Hanbal's Book of Renunciation", 346-350; Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 82-83.

⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999). Kaydedilecek rivayet numaraları için yine bu baskının el-Mektebetü's-Şâmile 3.64 numaralı sürümündeki hâli kullanılacaktır.

⁸² *el-Müsned*'in de râvisi olan bu isimler, müellifin oğlu Abdullah ile onun zâhid karakterli öğrencisi Katî'î'dir. Hadis edebiyatındaki mühim konumuna rağmen yeterince araştırılmayan Katî'î hakkında bk. Furkan Gan, *Ebû Bekr el-Katî'î'nin Hadis İlmine Katkıları*, ed. Ahmet Harman (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022), 44 vd.

⁸³ Abdullah'ın 776, Katî'î'nin 22 rivayet ile *Kitâbü'z-Zühd*'e ziyade yaptığı tespiti için bk. Salih Salı, *Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 33-34.

sandığımız önemli sorunlardan biri de şöyledir: Tek rivayeti bulunan bir râvi için başlık açılmakta; buna karşılık onlarca rivayete sahip başka râvinin başlığı atlanabilmektedir. Rivayet akışındaki karışıklık, tedahül ve tekrarların başlıca sebebi ise râviler Abdullah ile Katî'nin kitabın geneline yayıp son şeklini veremedikleri anlaşılan düzensiz ziyadelerin varlığına bağlanabilir. Ayrıca eserin günümüze eksik ulaştığı yönündeki tespitleri not etmeliyiz. Sıralanan sorunlar sebebiyle aşağıdaki tabloda yer alan *Kitâbü'z-Zühd* müsnedleri belirlenirken “bir râvinin kendisine ait en az 3 zühd rivayetinin art arda tahriç edilmesi” şartı koşulmuştur. Bunun gerçekleştiği ilk sayfa numarası kaydedilmiş, ileriki kısımlardaki muhtemel tekrar ve tedahüller dikkate alınmamıştır. Böylelikle bir râvinin sened zincirinin müntehasında bulunmadığı veyahut kendisine ait zühd rivayetlerinin kitabın muhtelif sayfalarına dağılıp hiç 3'lü öbek oluşturamadığı durumlarda müsned açılmasının önüne geçilmiştir. Belirtilen çerçevede *Kitâbü'z-Zühd*'ün içeriği şöylece tasvir edilebilir:

Tablo 1: KZ Telif Düzeni

1. Ana Bölümler	2. Alt Başlık (Kaynak Şahıs) Sayısı ⁸⁴	3. Rivayet		
		Aralığı	Sayısı ⁸⁵	Oranı
[1.Zühdü'n-Nebî]	1	2-181 + 2328-2362 + 2367-2368	180+37	%9
[2.Zühdü'l-Enbiyâ] ⁸⁶	11	182-557	376	%16
[3.Zühdü's-Sahâbe]	27	558-1226 + 2363-2366	669+4	%28
[4.Zühdü't-Tâbiîn]	51	1227-2327	1101	%47

Tablodaki veriler ışığında merfu senedli “Zühdü'n-Nebî” bölümü rivayetlerinin kitabın başına alındığı; ancak Rasûlullah'a çoğu mürsel yolla ulaştırılan 37 rivayetin ise sona bırakıldığı anlaşılmaktadır.

“Zühdü'l-Enbiyâ” bölümü, kronolojik seyir gözetilmeksizin Yûnus, Süleyman, Eyyûb, Âdem, Lokman, Nûh, İsâ, Mûsâ, Dâvûd, İbrâhim ve Yûsuf'a (a.s) nispet edilen; yer yer alt başlık-içerik sorunları görülen rivayetlerden oluşmaktadır. Bu bölümdeki rivayetlerin oranı %16'ya ulaşırken merfu rivayetlerin %9'da kalması dikkat çekicidir. Diğer zühd çalışmalarıyla kıyaslayınca da yüksek çıkan %16'lık oran, tarihî süreçte *Kitâbü'z-Zühd*'ün uzun versiyonundan çeşitli gerekçelerle yapılan çıkarma işlemlerinde zühdü'l-enbiyâ rivayetlerinin genellikle korunduğu şeklinde anlaşılabilir.⁸⁷

⁸⁴ İlk iki bölümdeki şahıs sayıları nettir. Sahâbe ve tabiîn tabakalarındaki kaynak şahısların belirlenme ölçüsü az önce geçmişti.

⁸⁵ Yukarıda sözü edilen telif sorunları yüzünden kitapta numaralandırılan 2367 rivayetin bölümlere dağılıp sayıları kısmen değişebilir. Ayrıca hiç numara verilmemiş en fazla 15-20 rivayet çıkacağı sanılmaktadır.

⁸⁶ Anlaşıldığı kadarıyla Melchert, bizim “zühdü'n-Nebî” ve “zühdü'l-enbiyâ” diye 2'ye ayırdığımız rivayetleri “sayings of prophets” ifadesiyle aynı kategori altında toplama eğilimindedir. Melchert'in ve bu makalenin çıkardığı rivayet oranlarını krş. Melchert, “Ahmad Ibn Hanbal's Book of Renunciation”, 347, 353-354.

⁸⁷ Bk. Melchert, “Ahmad Ibn Hanbal's Book of Renunciation”, 353-354.

%28'lik oranla önemli bir yekûn tutan “Zühdü's-Sahâbe” bölümünde başlık ve tedahül sorunları biraz daha artmakta; öyle ki sonraki bölümün başlangıç yerini tayin güçleşmektedir.

“Zühdü't-Tâbiîn” bölümündeki %47'lik oranı, zühd hareketinin gelişiminin tâbiîn kuşağına mensup isimlerce güçlü şekilde sürdürüldüğüne yorabiliriz. Tebe-i tâbiînden birkaç kişiye ait istisnaları saymazsak⁸⁸ bölüm sadece tâbiîn rivayetleriyle derlenmiştir. Yine bu bölüme ait 1101 rivayetin 570'i, yani yarıdan fazlası Abdullah'ın ziyadeleridir.⁸⁹ Başka bir ifadeyle, senedler yardımıyla Abdullah'ın *Kitâbü'z-Zühd*'e eklediği anlaşılan 900 civarı rivayetin yaklaşık 2/3'ü sadece “Zühdü't-Tâbiîn” bölümünde tahric edilmiştir. Kitaptaki rivayetlerin çoğunluğu Ahmed b. Hanbel kaynaklı olsa da bu tespitler, rivayetlerin bölümlere dağılışı oranlarını etkileyen önemli bulgulardır. Özellikle Abdullah'la ilgili tespitlerin ardından kendisinin akranı ve hemşehrisi olan İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühd literatürüne sûfi kavilleri eklemeye başlayan isim olması artık çok şaşırtıcı sayılmasa gerekir.⁹⁰

Son olarak; *Kitâbü'z-Zühd*, ait olduğu edebî türün kaybolmuş eserlerindeki ilmî birikimi tespit açısından değerli katkılar sağlayabilir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in, zühd kitapları günümüze ulaşmamış Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî'den 80'i aşkın aktarımda bulunduğu⁹¹ görülünce bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

2.3. Ebû Nuaym ve *Hilyetü'l-Evliyâ*

Ebû Nuaym, İslâm dünyasında siyasî bölünmelerin ve mezhebî çatışmaların baş gösterdiği bir dönemde yaşamıştır. 4./10. asır itibarıyla İsfahan, bilhassa hadis ve tasavvuf ilimleri bakımından aktif bir merkezdir. Bu canlılığın oluşmasında İsfahan'ın çok sayıda muhaddis, zâhid ve sûfiye; yanı sıra çeşitli ilim geleneklerine bağlı ailelere ev sahipliği yapmasının payı büyüktür. Nitekim çoğunlukla 336/948'te doğduğu kabul edilen Ebû Nuaym da bu ailelerden birine mensuptur. Büyük dedesi Muhammed b. Yûsuf el-Bennâ (öl. 306/918-919), ardında eserler bırakmış, İsfahanlı meşhur bir sûfidir. Babası Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (281-365/894-976), muhtemelen Ebû Nuaym'ın hadis dinlediği ilk hocasıdır. Ayrıca Ebû Muhammed'in henüz çocuk yaştaki oğlu adına diğer beldelerdeki âlimlerden aldığı

⁸⁸ Baba-oğuldan, çoğunlukla da Abdullah'tan gelen istisnaî rivayetler -tespitlerimize göre- *Kitâbü'z-Zühd*'deki numaralarıyla birlikte şöyledir: Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778): 1530, 2130, 2235; İbrâhîm b. Edhem (öl. 161/778 [?]): 2239-2240; Muâfâ b. İmrân (öl. 185/801): 1566, 1568; Fudayl b. İyâz (öl. 187/803): 959-962; Vekî' b. Cerrâh: 1568; Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814): 801, 936, 963, 1566, 1569, 1903, 2135.

⁸⁹ Ziyadelerin katkısını somutlaştırmak amacıyla bütün İbrahim et-Teymî (öl. 92/710-711) rivayetlerinin Abdullah tarafından derlendiğini söyleyebiliriz. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 293 (No: 2104-2017).

⁹⁰ Esasen makalede çeşitli vesilelerle değindiğimiz İbn Ebü'd-Dünyâ, Abdullah, el-Katî'î gibi Bağdatlı isimlerin Ebû Nuaym'ın zühd ve tasavvuf birikiminde mühim yer tuttuğu anlaşılmaktadır. H 3.-4. asır itibarıyla Bağdatlı sûfi râviler hakkında bir durum tespiti için bk. Mustafa Oral, *Hicri IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2026), 220-226.

⁹¹ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 108 (No: 700), 229 (No: 1621), 248 (No: 1770), 297 (No: 2142).

icazetler, Ebû Nuaym'ı ilerleyen yaşlarında bazı âlî isnadların talebi için kendisine yolculuk yapılan yegâne muhaddis konumuna taşıyacaktır. Ebû Nuaym, H 360'larda ilmî seyahatlerini tamamladıktan sonra vefat ettiği 430/1038 yılına kadar İsfahan'dan çok ayrılmamıştır. Hocalarının sayısı 430'u bulmaktadır. Öyle ki; Taberânî (öl. 360/971), Ebû Bekir b. Muhammed el-Enbârî (öl. 360/970) gibi hocaları vasıtasıyla örneğin *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî'ye (öl. 303/915) ulaşabilmektedir.⁹²

Ebû Nuaym, kaleme aldığı eserleriyle hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, tarih gibi ilimleri özümseyerek yer yer birbirlerine bağlamış bir müelliftir. *Kitâbü'd-Du'afâ*'da⁹³ ve *Hilyetü'l-evliyâ*'da Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) yönelik mesafeli tavrı,⁹⁴ yanı sıra hemşehrisi ve hocası Ebû Abdullah İbn Mende (öl. 395/1005) ile giriştiği kelâmî tartışmalar⁹⁵ literatürde önemli bir yer tutmaktadır.⁹⁶ Konumuz özelinde Ebû Nuaym'ın rivayet, âlî isnad, ricâl ve tarih birikimini yansıtmaları bakımından *Kitâbü'd-Du'afâ*, *el-Müsnedü'l-müstahrec 'alâ Sahîhi Müslim*,⁹⁷ *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Zikru ahhâri İsbahân* gibi eserlerine değinilebilir. Ayrıca çevirileri, atıfları ve halk

⁹² Özetleme için bk. Keskin, *Ebu Nu'aym el-İsfahânî*, 17-68; Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 6, 276, 389-390. Krş. Saklan, *Muhaddis Sûfiler*, 175.

⁹³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Kitâbü'd-Du'afâ*, thk. Fârûk Hamâde (ed-Dâru'l-Beyzâ: Dâru's-Sekâfe, 1405/1984), 154.

⁹⁴ Diğer 3 imamın aksine *Hilyetü'l-evliyâ*'da Ebû Hanîfe biyografisi yoktur. Üstelik eserde onun aleyhine kanaatler veya rüya anlatıları görülmektedir. Bk. Dursun, *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi*, 140; Nevzat Tartı, "Rüya Kültürü ve Hadisçi Karizması", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 27. Ebû Nuaym'ın müstakil bir Ebû Hanîfe müsnedi kaleme aldığını hatırlayınca (Bk. Necdet Aydoğdu, "Ebû Nuaym el-İsbahânî ve 'Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe' Adlı Eseri Üzerine", *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Dergisi* 10/20 [Haziran 2017], 227-232), durum daha ilginç hâle gelmektedir.

⁹⁵ Kelâm ilmi adına canlı bir tartışma ortamının bulunduğu İsfahan'da İbn Mende ile Ebû Nuaym'ın karşı karşıya gelmesine yol açan temel sebebin halku'l-Kur'ân meselesindeki görüş ayrılıkları olduğu anlaşılmaktadır. Her iki ismin de bu konuya dair eserleri mevcuttur. Diğer taraftan, Ebû Nuaym'ın eleştirilerinin hedefinde İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-sahâbe* adlı eseri de bulunmaktadır. Bk. Akdoğan, *İsfahan'da Hadisçilik*, 389; Ayşe Eroğlu, *Hadis Tarihinde Cehmiyye -Hicri İlk Beş Asır-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 56, 79-80; Seyit Ali Güşen, "Ebû Nuaym'ın İbn Mende'ye Yöneltilmiş Eleştiriler ve Günümüz Araştırmalarındaki Yansımaları", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem)*, ed. Murat Serdar vd. (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 196-204.

⁹⁶ Ebû Hanife ile İbn Mende vesilesiyle açılan bu ara bahis vesilesiyle Ebû Nuaym'ın makalemizin odağına girmeyen tartışmacı yönü öne çıkmaktadır.

⁹⁷ *ed-Du'afâ*'nın *el-Müstahrec* ile ilişkisi ve eserin aidiyet sorunu hakkında önemli tespitler için bk. Tahir Ayas, "İstihrâc, İntihal, İkmal Arasında Bir Ön Söz: Ebû Nuaym'ın Müstahrec Mukaddimesinde Hâkim'in Belirsiz Tesiri", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 9 vd.

üzerindeki etkilerine bakılırsa; *Delâ'ilü'n-nübüvve'si*⁹⁸ ile *et-Tıbbü'n-Nebevî'si*,⁹⁹ İslâmî Türk Edebiyatı'nda asırlarca ön planda kalmış tematik çalışmalardır.

Sûfilerle muhaddislerin ortak telif alanlarının neredeyse hepsine dair eserler vermiş Ebû Nuaym'ın¹⁰⁰ bu minvaldeki başyapıtının *Hilyetü'l-evliyâ* olduğu söylenebilir ki; bu eser - yukarıda özetlendiği gibi- literatürde bilhassa sıhhat tartışmalarıyla gündeme gelmiştir. Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'yı* yazış maksadına odaklandığımız takdirde ilerleyen asırlarda yöneltilmiş bu eleştiriler bizce anakronik durmaktadır. Şöyle ki; Ebû Nuaym, ağıdalı cümlelerle başladığı hacimli Mukaddime başlığının ilk satırlardan itibaren şöyle güçlü bir söylem ve amaca sahiptir: i) Gerçek sûflerin özelliklerini tespit ve kıymetlerini teslim, ii) onlara yöneltilen ithamları ret, iii) aralarına karışmış muhtelif kesimlerin iç yüzlerini ifşa. Ebû Nuaym, büyük dedesi Bennâ'nın yıllar önce yaptığını söylediği mücadelenin bir benzerine girişerek veli kulların fert/cemaat hâlinde daima varlığı, bu kimselerin bazı özellikleri, keramet ve ilahi yardım gibi manevi durumların imkânı hakkında çoğunlukla merfû, bazen kudsî ve maktû rivayetlerle, yer yer geçmiş peygamber ve ümmetlerden alıntılarla -telif amacı doğrultusunda- bizce çok sağlam bir metin¹⁰¹ oluşturmuştur. Daha ötesi, “Ebû Nuaym, Mukaddime'ye aldığı rivayetlerin seçiminde; ârif, sûfî ve tasavvuf tanımlarıyla teknik meselelerin sunumunda odağı çok iyi korumuştur” diyebiliriz.¹⁰² Sıralanan hususiyetleriyle Mukaddime başlığını tasavvuf kurumu içi, sıkı bir tenkit metni¹⁰³ olarak da görebiliriz.

Gelinen bu noktada *Kitâbü'z-Zühd'e* karşılık *Hilyetü'l-evliyâ* lehine altı çizilmesi gereken öncelikli içerik, Mukaddime başlığıdır. Zira Ebû Nuaym bu metniyle zühdün ideal bir hayat tarzı olduğunu -tıpkı selefleri gibi- yinelerken; kaynaklar bakımından ise pergelin ucunu artık tebe-i tâbiîni ve sonraki nesilleri kuşatacak şekilde genişletmekte, daha ötesi tasavvufu sahiplenmek suretiyle *Hilyetü'l-evliyâ'nın* bu alana ait bir eser olduğunu açığa vurmaktadır. Dolayısıyla bu eseri telif ortamı, tezliliği gibi özelliklerini dikkate alarak değerlendirmeyi

⁹⁸ Bk. Seyfettin Erşahin, “Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *İslâmî Araştırmalar* 18/3 (2005), 353-354; Abdurrahman Ece, *Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin Peygamber Tasavvuru (Delâ'ilü'n-Nübüvve Adlı Eseri Çerçevesinde)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), ii, 163-164; Fadıl Ayğan, “Osmanlı Dönemi Nübüvvet Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2018), 139, 163.

⁹⁹ Mustafa Dönmez, “Ebû Nuaym ve Et-Tıbbü'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 346-349.

¹⁰⁰ Bk. Karapınar, *Muhaddis Sufiler*, 215-227.

¹⁰¹ Buradaki vurgumuz Ebû Nuaym'ın üslup ve söylemine yönelik olup maksadına ulaşıırken kullandığı rivayetlerin sıhhati ise ayrı bir meseledir.

¹⁰² Bu paragraftaki yargılarımızın sorgulanması için krş. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/3-27.

¹⁰³ Ferzende İdiz, “Tasavvuf Klasikleri Bağlamında Tasavvufta Öz-Eleştiri Kültürü”, *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*, ed. Mahsum AYTEPE - Teceli Karasu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 3/196.

daha doğru buluyoruz. Kaydedilen değerlendirmeler ve kanaatlerimiz bir tarafa; Mukaddime başlığı, ricâl sunum üslubu ve eser içi vurgulara dayanılarak *Hilyetü'l-evliyâ*'nın sûfi biyografi yazıcılığındaki yeri ve telifi ardındaki temel motivasyon Meis al-Kaisi tarafından bir makalede incelenmiştir.¹⁰⁴

Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*'yı müstakil başlık ifadeleri yerine metnin doğal akışında başlığı çağrıştıran ifadelerle düzenlemiştir.¹⁰⁵ Dahası başlık açtığı şahısların zühd ve tasavvufla irtibatını vurgulayan birkaç tanıtım cümlesine¹⁰⁶ yer vermiş; ardından ise ilgili şahsın varsa menkıbe ve sözleriyle rivayet örneklerini senedleriyle kaydetmiştir. Bu açıklamalar çerçevesinde kitabın genel telif düzeni şöylece gösterilebilir:

Tablo 2: HE Telif Düzeni

1. Ana Başlıklar	2. Alt Başlıklar	3. Sayfa Aralıkları	4. Kaynak Şahıs		5. Tür Benzerliği
			Sayısı	Oranı	
[Mukaddime]	-	1/3-27	-	-	-
[1. Bölüm] Sahâbe	Muhacirler [ve Ensâr]	1/27-337	46	158	%23
	Ehl-i Suffe	1/337-2/39	83 ¹⁰⁷		
	Nâsikât ve Safiyyât (Kadın Sahâbîler)	2/39-77	29		
[2. Bölüm] Tabîin [ve Tebe-i Tabîin]	Düzensiz Şehir-Râvi Kümeleri ¹⁰⁸	2/77-6/148	201	%29	Zühd
[3. Bölüm] Âbidler ve Nâsikler (Evliya ve Asfiya) ¹⁰⁹	Düzensiz Şehir-Râvi Kümeleri	6/148-10/408	330	%48	Tasavvuf
[Hâtîme]	-	10/408	-	-	-
Toplam			689	%100	-

Hilyetü'l-evliyâ'nın neşri sırasında numaralandırma yapılmaması, şahıslar ve rivayetlerle ilgili kesin sayı vermeyi engellemektedir. Aynı şekilde mükerrer alt başlıklara, tek başlıkta toplanmış biyografilere ve bilhassa Hâtîme öncesi kaydedilen uzun isim listelerine değinmek gerekir. Bununla birlikte yukarıdaki sayfa aralıkları ve oranlar, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın muhtevası hakkında fikir yürütecek düzeydedir.

Hilyetü'l-evliyâ'da alt başlıklandırmanın en düzenli yapıldığı kısım, Sahâbe başlığıdır. Muhacirler ve Ensâr alt başlığında hem Acem asıllı hem de Hicaz dışından sahâbîler

¹⁰⁴ Meis al-Kaisi, "Sufi Apologia in the Guise of Biography: The Case of Abû Nu'aym al-Işfahâni's *Hilyat al-awliyâ' wa-ṭabaqât al-aşfiyâ'*", *British Journal of Middle Eastern Studies*, (2015), 1-20.

¹⁰⁵ Sıralanan şu başlık türlerinin neşri sırasında eklendiği anlaşılmaktadır: 1. Biyografi girişlerindeki "Habbâb b. el-Eret" gibi ayrı başlık ifadeleri, 2. Rivayet öbekleri altındaki bazı konu/eser başlıkları, 3. Köşeli parantez içi başlıklar.

¹⁰⁶ Sahâbe ve Ehl-i Suffe başlıklarında görüldüğü gibi bu tanıtım cümleleri bazen de ilgili grubun faziletlerini gösteren ifade ve rivayetlerle güçlendirilmektedir.

¹⁰⁷ Aslında Ehl-i Suffe alt başlığında 93 müned vardır. Ancak bunların 10'u önceki alt başlıkta geçen, mükerrer şahıslar olup buradaki toplam sayılardan düşülmüştür.

¹⁰⁸ *Hilyetü'l-evliyâ*'nın başlık düzensizlikleri sebebiyle tenkit alması hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1/12.

¹⁰⁹ Aşağıda değinileceği üzere tebe-i tâbiine mensup az sayıda isme bu bölümde de rastlanmaktadır.

mevcuttur. Ayrıca kurrâ sahâbîler ile çeşitli gazve, seriyye ve baskınlarda şehit düşenlerin sıralandığı düzensiz öbekler bulunmaktadır.

Ehl-i Suffe alt başlığında zühd örnekliklerine ilaveten suffeye yanlılıkla eklenen sahâbîlere, yine bu grupla yakından irtibatlı kişilere -önceki alt başlığa nispetle daha kısa içeriklerle- dikkat çekilmektedir. Ebû Nuaym'ın bu tetkik ve tenkit faaliyeti sırasında değindiği yazılı kaynakların da katkısıyla olsa gerek; Ehl-i Suffe müsnedlerinin büyük çoğunluğu ilk harfe göre alfabetik sıralanmaktadır.

Görülebildiği kadarıyla kadınlar için sadece Nâsikât ve Safiyyât alt başlığında biyografi açılmıştır.¹¹⁰

Ebû Nuaym böylelikle *Hilyetü'l-evliyâ*'da sahâbe kuşağı ile zühd tavrı arasında başarılı bağlantılar kurarken öbür taraftan ise örneğin siyasî hâkimiyetin Sünnîlerden Şîlilere geçmeye başladığı bir devrede imamet meselesi etrafında gündeme gelen tartışmaları, keza kimi sahâbîlere dair rivayetleri ustaca ve itidal üzere değerlendiren¹¹¹ bir profil olarak karşımıza çıkar.

Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn başlığında düzensiz şehir-râvi kümelerine rastlanmaktadır. *Hilyetü'l-evliyâ*'nın ilk ciltlerinde zâhid diye tanıtılan pek çok ismin aynı zamanda hadis râvisi olmaları¹¹² önemli bir ayrıntıdır. Yine epeyce hacimli bu eserdeki biyografilerin yaklaşık 3/4'ünün sahâbeden sonraki nesillere ait olması kıymetli bir veridir.

Tâbiîn ve Tebe-i Tâbiîn başlığının adlandırması dolayısıyla Âbidler ve Nâsikler başlığını tebe-i tâbiîn sonrası kuşaklara tahsis edilmiştir diye beklerken durum böyle olmamıştır. Zira Âbidler ve Nâsikler bölümünün özellikle ilk biyografilerinde tabaka olarak hâlen tebe-i tâbiîne mensup isimleri görmek mümkündür. Üstelik İbrahim b. Edhem gibi erken zühd temsilcileri, İbnü'l-Mübârek gibi ilk zühd müellifleri, İbn Hanbel gibi mezhep imamı, Muhâsibî¹¹³ ve Cüneyd gibi sûfiyye öncüleri hep bu başlığa alınmıştır. Sonlara doğru kaydedilen Ebû'l-Abbâs ed-Dîneverî (öl. 340/951), Bündâr b. Hüseyin (öl. 353/964) gibi isimlere bakılırsa; Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*'yı H 4. asrın ortalarına kadar getirdiği; diğer

¹¹⁰ Bu eksikliğin tenkidi için bk. İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 12. Diğer taraftan, Râbia el-Adeviyye (öl. 185/801[?]) biyografisinin bazı *Hilyetü'l-evliyâ* yazmalarında bulunma ihtimaline dair bk. al-Kaisi, "Sufi Apologia in the Guise of Biography", 4 (dipnot 14).

¹¹¹ Nurşen Gelir Büküş, *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red Ale'r-Râfıza İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), xiii, 83-85, 123-125.

¹¹² Christopher Melchert, "Hadis Ravisi Olarak İlk Zahidler", çev. Süleyman Doğanay, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 417.

¹¹³ Örneğin Muhâsibî biyografisinin literatür içi mukayeseli analizi için bk. Selahattin Gölbaşı, "Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilyetü'l-evliyâ İsimli Eserinin Sûfi Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri Hâris el-Muhâsibî Örneği", *Turkish Academic Research Review* 7/1 (Mart 2022), 231-238.

deyişle sunmak istediği biyografileri tahsil hayatındaki ilk hocaları, çoğunlukla da hocalarının hocaları konumundaki şahıslarla sonlandırdığı anlaşılmaktadır.

Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın yazımı sırasında *Tabakâtü'n-nüssâk*, *Tabakâtü's-sûfiyye* gibi yakın tarihli çalışmaları dikkate almakta; bu kitapların içerik ve düzenlerini iyi bir tetkikle geliştirmeyi sürdürmektedir.¹¹⁴ Öyle ki; Sülemî'nin *Kitâbü'z-Zühd*'ü ilk 3 nesle, *Tabakâtü's-sûfiyye*'yi ise tasavvuf önderlerine ayırmasına¹¹⁵ bakılırsa; selefinin aksine Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ* ile literatürde zühdden tasavvufa doğru giden bir senteze ulaşmaya çalıştığı söylenebilir. Bu birleştirme durumuna, Tablo 2'nin 5. sütunuyla dikkat çekilmiştir. Buraya kadar belirtilen telif süreçlerinin doğal bir sonucu olarak makalede *Hilyetü'l-evliyâ-Kitâbü'z-Zühd* mukayesesi, tâbiîn nesline kadar yapılabilecektir.

Hilyetü'l-evliyâ, anlatımı ve telif sistematığıyla yalnızca doğudakilerin değil; İslâm Dünyası'nın batısında yazılan *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf* gibi ilk tabakat çalışmalarının da örneklediği temel kaynaklar arasına girmiştir.¹¹⁶ Günümüze ulaşmış yazmaları, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın Anadolu topraklarındaki ilmî yaygınlığına işaret etmektedir. Derleme türü hadis kitapları sayesinde bilinirliği iyice artan *Hilyetü'l-evliyâ*'ya örneğin bir Osmanlı muhaddisine ait şerhte atıf verilmesi¹¹⁷ şaşırtıcı değildir. Kitapların henüz elle çoğaltıldığı bir kesitte bazı icâzetnâme kayıtlarına ve mu'cemlere ait verilerin, telifi üzerinden 7-8 asır geçse bile bu kitabın hâlen tedavülde olduğunu belgelemesi¹¹⁸ oldukça etkileyicidir. Modern araştırmalar, Klasik Türk Edebiyatı'ndaki ahlak-tasavvuf temalı mesnevilerin dinî hikâye aldığı kaynaklar arasında *Hilyetü'l-evliyâ*'yı da saymaktadır.¹¹⁹ Benzer şekilde *Hilyetü'l-evliyâ*, ihtiva ettiği

¹¹⁴ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/14-16, 25-26; 10/41-42, 127. Ayrıca bk. Türer, "Hilyetü'l-Evliyâ", 18/52.

¹¹⁵ Muhammed b. el-Huseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, thk. Mustafâ Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 21.

¹¹⁶ Esmâ Öztürk, "Mîlâdî 13. ve 20. Asırlar Arasında Te'lif Edilmiş Fas Tasavvuf Tabakât Eserleri Üzerine Dönemsel Bir Bakış", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 122, 126, 139.

¹¹⁷ Seyit Ali Güşen - Abdullah Taha İmamoğlu, "18. Yüzyıl Osmanlı Muhaddislerinden Edirneli İbrahim Fitrî Efendi ve Sahîh-i Buhârî Şerhi", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat vd. (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 1/72, 80.

¹¹⁸ Bk. Kadir Ayaz, "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 76; Ahmet Eşer, "İlmi Biyografi Kaynağı Olarak Murtażâ ez-Zebîdî'nin el-Mu'cemü'l-Muhtaş'ı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (Aralık 2021), 1224.

¹¹⁹ Emine Yeniterzi, "Ahlâkî Mesnevilerde Yer Alan Hikâyelerin Kaynaklarına Dair Bir Tasnif Denemesi", *1. İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu* (İstanbul, 2011), 1/319.

meseller¹²⁰ ve rüyalarla¹²¹ tematik; yer verdiği Cehmî râvilerle biyografik¹²² incelemelere tabi tutulabilir. Son olarak; Ebû Nuaym ve *Hilyetü'l-evliyâ* ikilisi, yakın döneme iz bırakan İzmirli-Şeyh Saffet tartışmasının mühim başlıklarından olmaları yönüyle de zikre değerlidir.

Anahtar sözcükler çerçevesindeki hazırlayıcı bilgilerin ardından makalemizin uygulamalı mukayese aşamasına geçebiliriz.

3. Kitâbü'z-Zühd-Hilyetü'l-Evliyâ Mukayesesi

Örneklem eserler çerçevesinde erken tasavvuf literatürünün zühd çalışmalarıyla irtibatını yoklayacağımız bu başlıkta karşılaştırma ölçütlerimiz şöylece sıralanabilir: i) isnad ağları, ii) alt başlıklar, iii) rivayet metinleri.

3.1. İsnad Ağları

Bir önceki üst başlıkta İbn Hanbel ile Ebû Nuaym'ın rivayet birikimlerine ve tasavvufla bağlantı düzeylerine ana hatlarıyla işaret edilmişti. Burada ise eserler merkeze alınacak ve isnad ağlarının takibi üzerinden bir inceleme yapılacaktır.

Hilyetü'l-evliyâ-Kitâbü'z-Zühd irtibatını sürebileceğimiz en kestirme yol, isnad ağlarıdır. Müelliflerin mülakatlarını imkânsız kılan 95 yıllık, vefatları arasında geçen 189 yıllık zaman farkı sadece 2 râvi vasıtasıyla şöylece kapatılabilmektedir:

“Ebû Nuaym (336-430/948-1038) → Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik [el-Katî'î] (274-368/888-979) → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (213-290/828-903) → (Babası) Ahmed b. Hanbel (164-241/780-855)”.¹²³

Daha yaygın olan “Ebû Nuaym → Ebû Bekir b. Mâlik → Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → Babası” tarikindeki Ebû Bekir yine önceki başlıkta değindiğimiz el-Katî'î'dir.¹²⁴ Yüzlerce örneği bulunan bu zincirler, Ebû Nuaym'ın yukarıda değindiğimiz el-Katî'î'den ders aldığı yönündeki kayıtlarla¹²⁵ örtüşmektedir. Dolayısıyla Ebû Nuaym'ın, makalemizin diğer ana kaynağı *Kitâbü'z-Zühd*'ü hocası el-Katî'î'den okuduğu, daha ötesi istinsah ettiği söylenebilir.

¹²⁰ Ahmet Turan Yüksel - Salih Doğan, “Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî ve Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Bağlamında 'Mesel' Örnekleri”, *İSTEM* 20/40 (Aralık 2022), 345-353.

¹²¹ Tartı, “Rüya Kültürü ve Hadisçi Karizması”, 12 vd.

¹²² Sait Erkam Boz, *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râviler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 44 vd.

¹²³ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/10, 2/76, 9/162. Bu isnadın tekrar sayısı 217'dir.

¹²⁴ el-Katî'î'nin kaynaklarda gösterilişi için bk. Melchert, “Aḥmad Ibn Ḥanbal's Book of Renunciation”, 350; Gan, *Ebû Bekr el-Katî'î'nin Hadis İlmine Katkıları*, 43-47.

¹²⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Alî Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 5/116; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 16/210-211.

el-Mektebetü’ş-Şâmile programıyla yapılan taramaya göre *Hilyetü’l-evliyâ’yı* İbn Hanbel’e ve oğluna ulaştıran başka ağlar da mevcuttur.¹²⁶ “Abdullah b. Ahmed b. Hanbel → Ebî” kaydıyla yapılan taramada 900’e yakın sonuç çıksa da bu sayı, atıfların bütünüyle *Kitâbü’z-Zühd’e* yapıldığı anlamına gelmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Nuaym, İbn Hanbel’in *el-Müsned’i* başta gelmek üzere çeşitli eserleriyle rivayet birikiminden *Hilyetü’l-evliyâ’da* yararlanmaktadır. Nitekim bu ihtimal mesela İsfahanlı hadis hâfızı Ebû Mûsâ el-Medîni’nin (öl. 581/1185) *el-Müsned* üzerine yazdığı bir eserle doğrulanmaktadır. Ebû Mûsâ kendisini *el-Müsned’e* ulaştıran senedleri sıralarken “Ebû Nuaym → el-Katî’î” ile “Ebû Nuaym → Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen es-Savvâf (öl. 359/969)” kayıtlarına yer vermektedir.¹²⁷ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in öğrencileri arasında Ebû Ali es-Savvâf’ın da bulunduğu bilgisini dikkate alınca; Ebû Nuaym’ın yer aldığı rivayet ağları daha anlamlı hâle gelmektedir. Dahası 3.3. başlığındaki metin mukayeseleri, *Hilyetü’l-evliyâ’nın Kitâbü’z-Zühd* dışında kalan İbn Hanbel çalışmalarını atıfladığını açığa çıkarmaktadır. Kısacası Ebû Nuaym, İbn Hanbel’in eserlerine el-Katî’î dışındaki hocaları veyahut edindiği nüshalar vasıtasıyla rahatça erişmektedir.

Yaklaşık 2 asırlık farka rağmen *Hilyetü’l-evliyâ’nın Kitâbü’z-Zühd’e* bu denli yakın olması çok değerli bir bilgidir. Ancak sûfiyye tabakat yazıcılığının öncü isimlerinden Ebû Nuaym’ın İbn Hanbel dışındaki zühd yazarlarıyla da irtibatlı olduğunu ortaya koymak, makalenin tezini güçlendirecektir. Diğer deyişle, *Hilyetü’l-evliyâ’nın* tek eserden öte zühd literatürünün belli başlı eserleriyle kurduğu isnad ağlarını açığa çıkarmak bizlere daha kesin bir kanaat verecektir.

Kronolojik sırayla gidersek; *Hilyetü’l-evliyâ’da* “İbnü’l-Mübârek” kaydıyla yapılan Şâmile taramasında 500’e yakın sonuçla karşılaşmaktayız. “Bu rivayeti İbnü’l-Mübârek de aktardı” şeklindeki iştişhad cümlelerini düştükten sonra bile İbnü’l-Mübârek’in rivayet birikimine defalarca kez atıf yapıldığı görülmektedir. İncelenen isnad ağları çoğu kez bizleri *Kitâbü’z-Zühd ve’r-rekâik’in* râvileri Hüseyin b. Hasan el-Mervezî (öl. 246/860)¹²⁸ veya Nuaym b. Hammâd (öl. 228/843)¹²⁹ yoluyla müellif İbnü’l-Mübârek’e ulaştırmaktadır. Bu doğrultuda 20’den fazla tekrarlanan senedlerden biri şöyledir:

“Ebû Nuaym → [Ebû’ş-Şeyh] Ebû Muhammed İbn Hayyân (öl. 369/979) → Ali b. İshâk (?) → Hüseyin b. Hasan el-Mervezî → Abdullah b. el-Mübârek”.¹³⁰

¹²⁶ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/58; 5/46; 9/165, 221-223.

¹²⁷ Ebû Mûsâ el-Medîni, *Hasâisu Müsnedi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Muhammed b. Nâsir el-‘Acemî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1428/2007), 27-28; Gan, *Ebû Bekr el-Katî’î’nin Hadis İlmine Katkıları*, 155.

¹²⁸ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/223; 3/213; 8/144.

¹²⁹ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/237; 6/46; 8/174.

¹³⁰ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 2/153; 4/225; 5/225.

Hilyetü'l-evliyâ'nın İbnü'l-Mübârek'e ulaşan senedlerinde yer yer zühd müellifi diğer râviler bulunmaktadır. Esed b. Mûsâ'nın (öl. 212/827) yer aldığı örnek bir sened şu şekildedir:

“Ebû Nuaym → Süleymân b. Ahmed [Taberânî] (öl. 360/971) → Ebû Yezîd el-Karâtîsî (öl. 287/900) → Esed b. Mûsâ → Abdullah b. el-Mübârek”.¹³¹

Kaydedilen senedler yine Ebû Nuaym'ın *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik'e* hocaları veyahut edindiği nüshalar vasıtasıyla ulaşma imkânını düşündürmektedir.

Konu sistematigi, bâb-rivayet uyumu, hacmi, cennet-cehennem gibi ölüm ötesi başlıkları detaylıca ele alması yönüyle türün en başarılı örneklerinden *Kitâbü'z-Zühd'ü* kaleme alan Hennâd b. Serî (öl. 243/857) de Ebû Nuaym'ın önemli kaynakları arasındadır. Tarama sonucuna göre Hennâd'a ulaşan isnad sayısı 79 olup “Ebû Nuaym → [Ebû Muhammed] Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer [b. Hayyân] (öl. 369/979) → Ebû Yahyâ Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî (öl. 291/903) → Hennâd b. Serî” silsilesi daha sık tekrarlanmaktadır.¹³² Aynı sened bizleri bazen yine İbnü'l-Mübârek'e ulaştırabilmektedir.¹³³

Zühd edebiyatındaki konumuna yukarıda dikkat çekilen İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hilyetü'l-evliyâ'daki* senedler yoluyla incelenebilecek bir diğer isimdir. Görüldüğü kadarıyla Ebû Nuaym, 5'i “İbn Ebü'd-Dünyâ” yaygın adıyla,¹³⁴ yaklaşık 90'ı “Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd” kaydıyla müellife atıf yapmakta ve şu senedi daha sık tekrarlamaktadır:

“Ebû Nuaym → Babası (Abdullah) (öl. 365/976) → (Ebü'l-Hasen) Ahmed b. Muhammed b. Ömer (öl. 332/943) → Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd”.¹³⁵

Ebû Nuaym'ın *Ma'ne'z-zühd* müellifi Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî ile irtibatı ise çok boyutludur. Şöyle ki; *Hilyetü'l-evliyâ*, İbnü'l-A'râbî için alt başlık açmaktadır.¹³⁶ Senedlere gelince; yazarlar arasındaki zaman farkı çoğunlukla Abdülmün'im b. Ömer b. Abdullah (öl. 380/990'dan önce) gibi tek râviyle kapatılmaktadır.¹³⁷ Son olarak; Ebû Nuaym'ın *Tabakâtü'n-nüssâk'a* yaptığını yukarıda belirttiğimiz atıfları, sûfiyye ricâli bağlamında İbnü'l-A'râbî'yi otorite saydığını göstermektedir.

Konumuzdan bağımsız söylemek gerekirse; ilimle meşgul olmalarının da katkısıyla ilk dönemin çoğu sûfîsinin yazdıkları eserlerde isnadı görece başarılı kullanmaları hususu,¹³⁸

¹³¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/99.

¹³² Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/135; 4/102; 6/68.

¹³³ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/260; 2/208.

¹³⁴ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/186; 9/370; 10/187.

¹³⁵ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/62; 6/43; 8/277.

¹³⁶ Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/375-376.

¹³⁷ Örneğin bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/375; 10/281, 375.

¹³⁸ Karapınar, *Muhaddis Sufiler*, 381-383. Ayrıca bk. 131, 197-204.

Hilyetü'l-evliyâ'daki senedleri daha fazla işlenmeye açık bir veri tabanı şeklinde algılayıp yeni çalışmalara konu edebileceğimizi düşündürmektedir.

Başlıkta örneklenen senedler, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın dar çerçevede *Kitâbü'z-Zühd*, genelde ise literatürle bağlantısı hakkında doyurucu düzeyde kanaat vermiştir. Aradaki irtibat, iki eserde açılan ortak başlıkların incelenmesiyle perçinlenecektir.

3.2. Alt Başlıklar

Tablo 1 ve Tablo 2'deki verilerden anlaşılacağı üzere; *Hilyetü'l-evliyâ* ile *Kitâbü'z-Zühd*'ün başlıklar düzeyinde mukayesesi için ancak sahâbe ve tâbiîn dönemlerine ait ortak bölümler uygundur. Zira *Kitâbü'z-Zühd*, istisnalar dışında tebe-i tâbiîn ve sonrası dönemlere ait rivayetlere yer vermemektedir. *Hilyetü'l-evliyâ*'da ise zühdü'l-enbiyâ ve zühdü'n-Nebî içerikli müstakil bölümler yoktur. Belirtilen çerçevede sahâbe müsnedlerinden devam edersek; *Kitâbü'z-Zühd* 27 sahâbî için başlık açarken *Hilyetü'l-evliyâ* bu sayıyı 157'ye çıkarmaktadır. Sahâbe müsnedlerinin karşılıklı mevcudiyet ve dağılışı durumu aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 3: KZ-HE Sahâbe Başlıklarının Dağılışı

No	1. KZ Râvileri ¹³⁹	2. HE Sahâbe Bölümü Üst Başlıkları	3. Sayfa Başlangıçları	
			KZ	HE
1	Ebû Bekir	Muhacirler [ve Ensâr]	89	1/28
2	Ömer b. el-Hattâb	Muhacirler [ve Ensâr]	94	1/38
3	Osman b. Affân	Muhacirler [ve Ensâr]	104	1/55
4	Ali b. Ebî Tâlib	Muhacirler [ve Ensâr]	107	1/61
5	Ebü'd-Derdâ	Muhacirler [ve Ensâr]	110	1/208
6	Zübeyr b. Avvâm	Muhacirler [ve Ensâr]	118	1/89
7	Ebü Zer el-Gıfârî	Muhacirler [ve Ensâr]	120	1/156
8	İmrân b. Husayn	-	122	-
9	Selmân el-Fârisî	Muhacirler [ve Ensâr]	124	1/185
10	Ebü Hüreyre	Ehl-i Suffe	126	1/376
11	Abdullah b. Mes'ûd	Muhacirler [ve Ensâr]	128	1/124
12	Âişe bint Ebî Bekir	Nâsikât ve Safiyyât	135	2/43
13	Ümmü'd-Derdâ ¹⁴⁰	-	136	-
14	Adî b. Hâtim	-	139	-
15	Ammâr b. Yâsir	Muhacirler [ve Ensâr]	145	1/139
16	Huzeyfe b. Yemân	Muhacirler [ve Ensâr]	147	1/270

¹³⁹ Sıralanan bütün râviler, [Zühdü's-Sahâbe] Bölümü'nde yer almaktadır.

¹⁴⁰ Ümmü'd-Derdâ rivayetleri dağınık hâldedir. Onun müsnedini takip eden Ali b. Hüseyin müsnedi, tâbiiler listesine (bk. Tablo 4) alınmıştır.

17	Muâz b. Cebel	Muhacirler [ve Ensâr]	148	1/228
18	Ebû Ubeyde b. Cerrâh	Muhacirler [ve Ensâr]	151	1/100
19	Abdullah b. Abbas	Muhacirler [ve Ensâr]	154	1/314
20	Abdullah b. Ömer	Muhacirler [ve Ensâr]	155	1/292
21	Ebû Mûsâ el-Eş'arî	Muhacirler [ve Ensâr]	162	1/256
22	Temîm ed-Dârî	-	163	-
23	Abdullah b. Zübeyr	Muhacirler [ve Ensâr]	164	1/329
24	Ebû Talha	-	164	-
25	Cündüb b. Abdullah [el-Becelî]	-	165	-
26	Osman b. Ebî'l-Âs	-	166	-
27	Misver b. Mahreme	-	167	-

Yukarıdaki tabloya göre; *Hilyetü'l-evliyâ*, *Kitâbü'z-Zühhd*'deki sahâbe başlıklarını %70 oranında kapsamaktadır.¹⁴¹ *Hilyetü'l-evliyâ*'nın müstakil başlık açmak yerine çoğunlukla Ebû'd-Derdâ (öl. 32/652 [?]) müsnedinde yer verdiği Ümmü'd-Derdâ (öl. 30/650) rivayetlerini de katarsak bu oran %74'e çıkacaktır.

Kitâbü'z-Zühhd'ün geneline sirayet eden dağınıklık, dört halife dışındaki sahâbe başlıklarının sıralanışında açıkça görülmektedir. Buna karşılık *Hilyetü'l-evliyâ*, İbn Hanbel'in *el-Müsned*'indeki sırayla da uyumlu olarak aşere-i mübeşşere başlıklarını incelemiştir. *Kitâbü'z-Zühhd*'deki 17 sahâbî, *Hilyetü'l-evliyâ*'nın Sahâbe bölümü Muhacirler ve Ensâr üst başlığında toplanmıştır. Ebû Nuaym'ın Ehl-i Suffe üst başlığındaki râvi sayısını *Kitâbü'z-Zühhd*'deki Ebû Hüreyre'yi (öl. 58/678) de alarak 83'e çıkarmak suretiyle zühde ilk kaynağından itibaren kurumsal bir kimlik tanımlamaya çalıştığı söylenebilir. *Hilyetü'l-evliyâ*'daki Nâsikât ve Safiyyât üst başlığı, kadın zâhid sayısını Hz. Âişe'yi (öl. 58/678) de ekleyerek 29'a çıkartırken zühdün yine Asr-ı Saâdet'te geniş bir insan tabanına dayandığına işaret eder gibidir. Literatüre yaptığı bu anlamlı dokunuşlara rağmen Ebû Nuaym'ın 35'i aşkın rivayet örneğini kaydettiği, zâhid karakterli İmrân b. Husayn'ı (öl. 52/672) başlığa taşımak, dikkatinden kaçmıştır. Keza *Hilyetü'l-evliyâ*'nın genişçe yer vermesine¹⁴² rağmen İbn Hanbel'in ibadete düşkünlüğüyle tanıdığımız Abdullah b. Amr b. Âs'ın (öl. 65/684) zühdünü atlama¹⁴³ araştırılmaya değerdir.¹⁴⁴

¹⁴¹ Bu oran, ilgili eserlerin ortak başlıklarında daima aynı rivayetleri tahrîç ettikleri anlamına gelmemektedir.

¹⁴² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/283-292. Krş. Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1427/2006), 19/222-225.

¹⁴³ Buna karşılık İbn Amr'ın geniş müsnedi için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî, thk. Şuayb el-Arnaûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 7/11-11/672.

¹⁴⁴ Bu bağlamda örneğin bk. Veysel Özdemir, "Abdullah b. Amr b. el-Âs (65/684)'ın Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarına Az Sayıda İntikalinin Sebepleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2007), 203-213.

Diğer taraftan, sahâbe başlıkları düzeyinde yukarıda belirlenen %70'lik uyum durumu, *Musannef-i İbn Ebû Şeybe*'nin yine ale'r-ricâl nitelikli "Zühd" bölümüyle sınırlanabilir. *Hilyetü'l-evliyâ* ile *Musannef*'in 27 sahâbî başlıklı "Zühd" bölümü arasındaki uyumluluk yaklaşık %74 olup¹⁴⁵ karşımıza yine iyi bir oran çıkmaktadır.

Konumuzla ilgili ikinci mukayesenin yapılacağı tâbiîn nesline ait başlıklar tablo hâlinde gösterilmiştir:

Tablo 4: KZ-HE Tâbiîn Başlıklarının Dağılışı

No	KZ Râvileri ¹⁴⁶	Sayfa Başlangıçları		No	KZ Râvileri	Sayfa Başlangıçları	
		KZ	HE ¹⁴⁷			KZ	HE
1	Ali b. Hüseyin [Zeynelâbidîn] ¹⁴⁸	137	3/133	27	Üveys el-Karanî*	277	2/79
2	Abdurrahman b. Ebî Nu'm	168	5/69	28	Esved b. Yezîd*	281	2/102
3	Gazvân er-Rakkâşî	168	-	29	Alkame b. Kays	281	2/98
4	Sıla b. Eşyem	169	2/237	30	Mesrûk b. Ecda*	282	2/95
5	Âmir b. Abdikays*	178	2/87	31	Amr b. Utbe	285	4/155
6	Herim b. Hayyân*	187	2/119	32	Ömer b. Zer	288	5/107
7	Ahnef b. Kays	190	-	33	Ebû Vâil (Şakîk b. Seleme)	289	4/101
8	Huleyd b. Abdullah el-'Asrî	192	2/232	34	Abdurrahman b. Esved	291	-
9	Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr	193	2/198	35	İbrahim et-Teymî	293	4/210
10	Yezîd b. Abdullah b. eş-Şihhîr	199	2/212	36	İbrahim en-Nehâf	295	4/219
11	Abdullah b. Gâlib	200	2/256	37	Ebû Abdurrahman es-Sülemî	296	4/191
12	Müslim b. Yesâr	201	2/290	38	Ziyâd b. Hudeyr	299	-
13	Alâ b. Ziyâd	206	2/242	39	Saîd b. Cübeyr	300	4/272
14	Safvân b. Muhriz el-Mâzinî	207	2/213	40	Urve b. Zübeyr	301	2/176
15	Hasan el-Basrî*	209	2/131	41	Vehb b. Münebbih	301	4/23
16	Ömer b. Abdülazîz	235	5/253	42	Tâvus b. Keysân	304	4/3
17	Ebû'l-Âliye	245	2/217	43	Mücâhid b. Cebr	306	3/279
18	Ebû Kılâbe	245	2/282	44	Ubeyd b. Umeyr el-Leysî	307	3/266
19	Bekir b. Abdullah el-Müzenî	246	2/224	45	Ebû İdris el-Havlânî	308	5/122
20	Müverrik el-İclî	247	2/234	46	Saîd b. Müseyyeb	310	2/161
21	Muhammed b. Sîrîn	247	2/263	47	Hâlid b. Ma'dân	311	5/210
22	Ebû Recâ el-'Utâridî	256	2/304	48	Bilâl b. Sa'd	311	5/221
23	Ebû's-Sevvâr el-'Adevî	256	2/249	49	Mekhûl	313	5/177
24	Mâlik b. Dînâr	258	2/357	50	İbn Muhayrîz	314	5/138
25	Ferkad es-Sebahî	265	3/44	51	Ebû Müslim el-Havlânî*	317	2/122
26	Rebî' b. Huseym*	266	2/105	-	-	-	-

Hilyetü'l-evliyâ'nın 51 alt başlıklı *Kitâbü'z-Zühd*'le uyumu %92'nin üzerinde olup¹⁴⁹ yine yüksek bir oran göze çarpmaktadır. *Kitâbü'z-Zühd*'deki sıralamaya göre oluşan ve kronoloji gözetilmeyen bu tablodaki "*" işaretli râviler, alanın ilk müellifleri arasında değindiğimiz

¹⁴⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/132-265.

¹⁴⁶ Sıralanan bütün râviler, [Zühdü't-Tabiîn] Bölümü'nde yer almaktadır.

¹⁴⁷ Müsnedi bulunan bütün râviler, Tabiîn [ve Tebe-i Tabiîn] Bölümü'nde yer almaktadır.

¹⁴⁸ *Kitâbü'z-Zühd*'de sahâbîler arasında kaydedilen Ali b. Hüseyin, sayfa numarası dikkate alınarak tarafımızca tâbiîler tablosunun başına alınmıştır.

¹⁴⁹ *Hilyetü'l-evliyâ*'nın 37 tâbiî başlıklı "Zühd" bölümüyle uyumluluğu ise yaklaşık %84'tür. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/266-452.

Alkame b. Mersed'in tâbiîn kuşağı özelinde zühdün kaynakları diye saydığı kimselerdir.¹⁵⁰ Sözü ettiğimiz *Zühdü's-semâniye*'ye ait bir nüshaya kendi senediyle ulaşan¹⁵¹ Ebû Nuaym - İbn Hanbel'in aksine- Alkame'nin kitabında sıraladığı 8 şahsın hepsini Tabiîn [ve Tebe-i Tabiîn] Bölümü'nün başına almakla¹⁵² *Hilyetü'l-evliyâ*'nın telifinde ana kaynakları nasıl ve ne derece ustalıkla kullandığını bir kez daha göstermektedir.

Zühdü's-semâniye'nin öne çıkardıkları başta gelmek üzere listedeki isimler -tabir yerindeyse- yaşadıkları dönemin yozlaşmaları karşısında eleştirel zühd söyleminin¹⁵³ adeta zirve şahsiyetleridir. Bir yandan erken zühd hareketi mevcut gidişata tepki koyarak gelişimini sürdürür iken öbür taraftan örneğin Ubeyd b. Umeyr (öl. 72-74/691-693[?]), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Vehb b. Münebbih (öl. 114/732) gibi âbid ve zâhidler, sahâbe kuşağından devraldıkları bu mirasa hâl diliyle veya sohbet ortamlarıyla hayatiyet kazandırmışlar, dahası vaaz ve nasihat içerikli ilk eserlerin yazarları olmuşlardır. Listedeki çoğu râvinin aynı zamanda birer vaiz oluşu,¹⁵⁴ bizlere aslında zühdün yayılmasının arka planını kısmen aydınlatmaktadır.

Diğer taraftan, Tablo 3 ve Tablo 4'ün alt başlıklarını (müsned) belirlemek için incelediğimiz senedlerde yer alan "Ebû'd-Derdâ/Ümmü'd-Derdâ", "Ebû Talha/Enes b. Mâlik", "Sıla b. Eşyem/Muâze el-Adeviyye", "Mutarrif eş-Şihhîr/Yezîd eş-Şihhîr" gibi râvi öbekleri, zühd rivayetlerinin sıklıkla aktarılmasında akrabalık ilişkilerinin katkısına işaret etmektedir.

İbn Hanbel'le Ebû Nuaym'ın kitaplarına ricâl bağlamında çektikleri başlangıç ve bitiş sınırları oldukça anlamlıdır. *Kitâbü'z-Zühd*'ün geçmiş peygamber kavilleriyle merfu rivayetleri öncelmesi, kaynağı itibarıyla zühdün nebevî bir hayat tarzı olarak görüldüğünü düşündürmektedir ki; aynı yöneliş daha öncesinde İbn Ebû Şeybe'de de vardır.¹⁵⁵ *Hilyetü'l-evliyâ*'nın sahâbe müsnedleriyle başlaması ise sanki zühdün nebevî kaynağını tartışmaya açma gereği duymaksızın tasavvufu daha geniş ölçekte ilk Müslüman nesle dayandırarak meseleye kurumsal bir yapı kazandırma maksadı taşımaktadır. Bu husus, suffe ehliyle kurrâ ve şehîd sahâbîlere açılan bahislerdeki satır arası vurgularla daha kolay sezilmektedir.

¹⁵⁰ Alkame b. Mersed, *Zühdü's-semâniye mine't-tâbiîn*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbar el-Ferîvâî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1408), 37-38 vd.

¹⁵¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/87.

¹⁵² Bölüm başına alınan bu zâhidler arasına sadece Alkame b. Kays (öl. 62/682) müsnedi (4. sırada) karışmıştır. Söz konusu tâbiîler (8+1), el-Kaisi'nin yukarıda sözü edilen makalesinin örneklem biyografilerini oluşturmaktadır.

¹⁵³ Halil İbrahim Turhan, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mayıs 2026).

¹⁵⁴ Hasan Cirit, "Kussâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/463; Hasan Cirit, "Vaaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/406-407. Vaizler listesine, adı Tablo 3'te geçen Temîm ed-Dârî (öl. 40/661) de eklenebilir.

¹⁵⁵ Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/23-131.

H 3. asır bağlamında *Kitâbü’z-Zühd*’ün tâbîîlerle sonlanması, kendi literatürüyle uyumludur. Bu tabaka sınırının ötesine geçen *Hilyetü’l-evliyâ* ise 330 alt başlıklı Âbidler ve Nâsikler bölümüyle tasavvuf; biyografi girişlerindeki tanıtım cümleleriyle de tabakat edebiyatının karakteristik özelliklerine yaklaşmaktadır. Dolayısıyla *Kitâbü’z-Zühd* ile *Hilyetü’l-evliyâ*, İslâm’ı şekil-öz birlikteliğiyle yaşamak şeklinde tanımlanabilecek zühd tavrının ve onun kurumsallaşmış hâli olan tasavvufun dış kaynaklı olduğu yönündeki muahhar iddialara karşı birbirlerini bütünleyen, sistematik, örtük ve doğal bir cevap vermişler gibidir. Daha ötesi *Hilyetü’l-evliyâ*; Mukaddime başlığı, başlık geçişleri ve kişilerin tasavvufla irtibatını kuran tanıtım cümleleriyle bu durumu kitabın geneline yayıp güçlü bir söyleme dönüştürmektedir.

Makalenin odağını oluşturan mukayese işlemimiz son olarak metin benzerliklerinin incelenmesiyle devam edecektir.

3.3. Rivayet Metinleri

Bu başlıkta inceleme eserlerimize ait rivayet metinlerini yukarıda serimlediğimiz başlık özelliklerinden tamamen soyutlayacak ve geçmiş peygamberlerden tâbîîn nesline doğru uzanan bir sırayla incelemeye çalışacağız. Örneklem için numara sıralı ve Türkçe çevirili 10 ortak metnin yeterli geleceği düşünülmektedir. Kaydedilecek bu serimleme, bir bakıma bizlere peygamber kavramının ahlakın merkezindeki vazgeçilmezliği ile sahâbe ve tâbîîn nesillerine ait haberlerin literatürdeki yekûnüne¹⁵⁶ ilişkin kanaat sunacaktır. Metinler belirlenirken zühdün olabildiğince çok sayıda konu ve kavramının temsili hedeflenmektedir. Örnek rivayetlerin matbu nüshalardaki sened ve metin benzerlikleri üzerine yer yer notlar düşülecek, başlık sonunda bu hususla alakalı genel bir değerlendirme yapılacaktır. Ana kaynaklarımızın şahıs merkezli bir içerik sunmaları sebebiyle yorum alanımızın kısmen daraldığı söylenebilir. Bunun dışında; seçilen örneklerin H 2 ilâ 4. asrın diğer zühd çalışmalarındaki varlığı; keza İbn Hanbel’in *el-Müsned*’i ile *Kitâbü’l-Vera’i*’ndaki tahriç durumu sorgulanacaktır. Odak dışı görüldüğü için sıhhat araştırmasına girilmeyecektir.

Önceki peygamberlere nispet edilen zühd temalı metinleri *zühdü’l-enbiyâ* kavramıyla ifade edebiliriz. *Kitâbü’z-Zühd* ile *Hilyetü’l-evliyâ*’nın ilgili senedleri incelendiği takdirde bu tür rivayetlerin sahabî, çoğunlukla da tâbîîlerden geldiği görülmektedir. Diğer taraftan, tasavvuf kitaplarındaki merfu görünümlü azımsanmayacak rivayetin aslında Hz. İsbâ’ya dayandırıldığı tespiti,¹⁵⁷ zühdü’l-enbiyâ konusunun önemini ortaya koymaktadır. Daha ilginç ise; makalemizin iki temel kaynağındaki “قرأت في التوراة”, “قرأت في الحكمة”, “قرأت في بعض الكتب” vb.

---

¹⁵⁶ Koca, *Hadis ve Ahlâk*, 285.

¹⁵⁷ Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, 600.

cümlelerin¹⁵⁸ bizleri özellikle semavî kitapları veyahut onların parçalı mesajlarını anlatan, üstelik de içeriği zühdle epey uyumlu *kütüb* kavramıyla¹⁵⁹ karşı karşıya getirmesidir. Hem yukarıda alıntılanan ifadelerden hem de çoğunlukla tâbî râvilerden aktarılmaları dolayısıyla zühdü'l-enbiyâ muhtevalı senedlerde ana kaynağa ittisal şartı arayamayız. Dolayısıyla rivayet tekniği bakımından zühdü'l-enbiyâ kapsamının metodolojik bazı sorunlar¹⁶⁰ taşıması doğaldır.

1. İlk zâhidlerden olup geçmiş ümmetlerden haberler aktarmakla tanınan, kendisinden de zühd içerikli aktarımlar yapılan Mâlik b. Dînâr'ın (öl. 131/748'den önce) anlatımına göre; Allah Teâlâ, “Ey İsa! (Önce) kendine öğüt ver. Öğüdün sana fayda verirse (ondan sonra diğer) insanlara nasihat et. Aksi takdirde benden utan!” diye kendisine vahyetti.¹⁶¹

Zühdün temel ilkelerinden *nefis muhasebesi* ile ilişkili sayabileceğimiz bu sözün Tablo 4'te de kaydedilen tâbî bir râviye ulaşması dikkat çekicidir. Değişim söz konusu olunca başkalarının düzelmesini beklemek yerine her ferdin öncelikle kendi kusurlarına odaklanarak enfûsî bir gelişim yolunu tutmasını salık veren bu rivayet, esasen zühd ve tasavvuf terbiyesinin özeti gibidir. Hem *Kitâbü'z-Zühd* hem de *Hilyetü'l-evliyâ*, içerdikleri bu gibi Hz. İsa (a.s) merviyâtı sayesinde Hıristiyan kültürü ile zühd edebiyatı arasında inceleme yapma imkânı sunmaktadır.¹⁶²

2. Muhadram isimlerden Amr b. Meymûn el-Evdî'den (öl. 74/693 [?]) şöyle nakledilmiştir: “(Bir defasında) Mûsâ (a.s), arşın yanında bir adam(ın derecesini) gördü de makamına gıpta etti. (Merakı) sebebiyle o kimsenin (hâlini) sorunca (oradaki melekler), ‘Sana onun amelini haber verelim: O adam, Allah'ın fazlından (kendilerine çeşitli) şeyler vermesi dolayısıyla insanları kıskanmaz, koğuculuk yapmaz, ana-babasını incitmez(di)’ diye cevap verdiler. (Peşi sıra) Mûsâ, ‘Ey Rabbim! Kim ebeveynini incitir ki?’ diye sorunca da (Allah Teâlâ), ‘Kişi ana-babasının kötülenmesine yol açan (davranışlarda bulunur); böylece onlar da hakarete maruz kalırlar.’ buyurdu.”¹⁶³

¹⁵⁸ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 71, 72, 87; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/358; 4/56, 67; 5/370; 6/94; 10/13.

¹⁵⁹ Kütüb kavramının kapsamı, tarihsel gelişimi, İsrâiliyat ile ilişkisi ve kütübden aktarım kalıpları hakkında bk. Ali Kuzudişli, “‘el-Kütüb’ten ‘İsrailiyat’a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012), 136 vd.

¹⁶⁰ Hıdır, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, 711.

¹⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 48 (No: 300). Rivayet, neredeyse aynı metinle ancak Ebû Nuaym'ın kendi hoca silsilesiyle de gelmektedir. Krş. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/382.

¹⁶² Bk. Hıdır, *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler*, 617, 631.

¹⁶³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 57-58 (No: 346). Ebû Nuaym, rivayeti kendi hocaları aracılığıyla nakletmiş; başka bir tarikinin daha bulunduğunu belirtmiştir. Küçük çaplı lafız farklılıkları görülen metinler arasında anlam ve mesaj bütünlüğü vardır. Metnin “Ey Rabbim!” diye devam eden kısmı *Kitâbü'z-Zühd*'e özgüdür. Krş. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/149.

Rivayet, zühdün ana konularından *rıza, hıfzu'l-lisân, ukûku'l-vâlideyn, haset ve nemîme* kavramlarını içermektedir. Ayrıca zühdün sadece ibadet hayatıyla sınırlı kalmayıp bireyin sosyal ilişkilerine ve ahlakına yön verdiğiine işaret etmektedir. Özellikle *Hilyetü'l-evliyâ*, önceki peygamberleri konu alan bu türden anlatılarla dinî mesnevilere kaynaklık etmiştir.¹⁶⁴

Rasûl-i Ekrem'in örnek yaşantısı ve çağlar üstü mesajları ile sahâbe-i kirâmın onun liderliğindeki Asr-ı Saâdet tecrübesinden edindiği izlenimler, zühd ve tasavvuf edebiyatında önemli yer tutmaktadır. Bu minvaldeki rivayetlerin muhtevasını ifade etmek ve önceki peygamberlere dayandırılan benzer aktarımlarla arasını ayırmak için *zühdü'n-Nebî* kavramını kullanabiliriz.

3. Varlığın hikmetini kavramış bir müminin dünya hayatına bakış açısını veciz bir şekilde özetleyen aşağıdaki metin, *Kitâbü'z-Zühd* ile *el-Müsned*'in aynı/benzer senedli ortak rivayetleri arasındadır:

Abdullah b. Ömer'den (öl. 73/693) aktarıldığına göre; “(Bir defasında) Rasûlullah (s.a) elbisemden /veya/ bedenimden [omuz] tutup ‘Ey Abdullah! Dünyada bir garip veya yolcu gibi ol, kendini kabir ehlinde say!’ diye buyurdu.”¹⁶⁵

Ebû Nuaym, çoğu hadis ve zühd kitabında tekrarlanan bu rivayet için sıhhat durumuna veyahut lafız farklılıklarına değindiği çok sayıda tarik sıralamakta, tahvilli senedler kaydetmektedir.¹⁶⁶

İbn Ömer rivayeti, dünyaya meyletmemeye ve ölümü tefekkür etmeye dair son derece güçlü bir üsluba ve mesaja sahiptir. Üstelik bu öğütler, bir peygamber tarafından henüz yirmili yaşlarına gelmemiş bir gence verilmekte -kıymetli bulunmuşlar ki- sonraki nesillere aktarılmaktadır.

4. Münthâsına göre bütün tariklerinin ilk üç tabakası Katâde b. Diâme (öl. 117/735) → Mutarrif (öl. 95/713-714) → Babası (Abdullah b. eş-Şihhîr) yoluyla gelen aşağıdaki metin; *Kitâbü'z-Zühd* (2), *Kitâbü'l-Vera'* (1) ve *el-Müsned*'de (4) neredeyse aynı lafızlarla tahrîc edilmiştir:

“Nebî'nin (s.a), ‘Çokluğunuzla böbürlenmek (tekâsür) sizleri oyaladı’ (âyetini)¹⁶⁷ okuduğu bir sırada huzuruna girdim. (Peşi sıra) o, şöyle buyurdu: ‘Âdemoğlu, malım (malım)

¹⁶⁴ Yeniterzi, “Ahlâkî Mesnevilerde Yer Alan Hikâyelerin Kaynaklarına Dair Bir Tasnif Denemesi”, 1/312.

¹⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 11 (No: 43). Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/383 (No: 4764); 9/48-49 (No: 5002); 10/297 (No: 6156).

¹⁶⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/312; 3/301; 6/115. Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/5 (No: 13); Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1404/1984), 1/230 (No: 11); Hennâd b. es-Serî, *Kitâbü'z-Zühd*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1406), 1/288.

¹⁶⁷ et-Tekâsür 102/1.

der. Hâlbuki senin yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden, tasadduk edip önceden gönderdiğinden başka malın mı var?"¹⁶⁸

Hilyetü'l-evliyâ (2), ilgili hadisi yaklaşık aynı lafızlarla ve tahville güçlendirdiği kendi senedleriyle kaydetmiştir.¹⁶⁹

Aile isnadı içermesi bir yana Hz. Peygamber'in âyet tefsirlerini örnekleyen bu rivayet, zühd anlayışının Kur'ân-ı Kerîm'den şahitleri bulunduğunu gösteren en yalın örneklerdendir. Ayrıca çoğu insanın maddiyat ile kurduğu hatalı ilişkilere dikkat çekmekte, sahip olunabilecek hakiki servetin tanımını yapmaktadır.

5. Rasûl-i Ekrem'in hayatın doğal akışı sırasındaki bazı olay veyahut durumlara verdiği tepkileri yansıtan şu rivayet karesine de bakabiliriz: "Âişe'den nakledildiğine göre; (bir defasında) Nebî (s.a) onun (bulunduğu odaya) girdi. Kendisinin yanında filanca kadın vardı. Âişe, o (kadının) namazının (çokluğundan) bahsetmeye (başlayınca) Rasûlullah şöyle buyurdu: '(Bunları konuşmayı) bırak (ey Âişe)! Sizlere gücünüzün yettiği şeyleri (yapmanız yaraşır). Vallahi siz usanıncaya kadar (ibadet edersiniz de) Allah azze ve celle usanmaz. (Şu hâlde Allah'a) en sevimli gelen yol (dîn), (az da olsa amel) sahibinin (bunları) her daim (yapmasıdır)."¹⁷⁰

İslâm tarihinde Allah Teâlâ'nın rızasına erişmek için insan takatini aşacak derecede ibadetle meşguliyetin gerekliliğini düşünen zâhidler çıkabilmiştir. Oysa konuyla ilgili bizlere ulaşan bu ve benzeri hadisler, ibadet hayatında bile itidali öğütleyerek aşırı zühd anlayışlarını törpülemektedir. Dahası zühd müelliflerinin müstakil başlıklar açmak suretiyle amellerde orta yolu tutma hususunu gündeme getirdikleri görülmektedir.¹⁷¹

Hz. Peygamber'in ve yer yer Hz. Ebû Bekir'in zühdü hakkında bu ve benzeri kıymetli aktarımlarıyla dikkat çeken Hz. Âişe -Tablo 3'te görüleceği üzere- kendisi de zâhidâne hayat tarzının kaynakları arasında sayılmış mühim bir şahsiyettir.

6. İbn Hanbel'le Ebû Nuaym'ın rivayet birikimleri, aşağıdaki metni 3 sahâbîden benzer lafızlarla günümüze ulaştırmıştır: "(Öyle) adam (vardır) ki; Allah azze ve celle'nin hoşnutluğundan (رضوان) (yana) söz(ler) söyler de o (sözün kıymetinin nerelere) varacağını kestiremez. (Böylelikle) Allah azze ve celle, kendisine kavuşacağı güne değin o (sözü

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 13 (No: 59), 29 (No: 168). Krş. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-Vera'*, thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1418/1997), 199 (Na'ım Bâbı, No: 628); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/232-247 (No: 16305, 16306, 16322, 16327).

¹⁶⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/211; 6/281. Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/170 (No: 497).

¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 18 (No: 95). Benzer lafızlı; 1'i aynı, 1'i ayrı senedle tahrîç için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/290 (No: 24245); 42/424 (25632). Ebû Nuaym'ın benzer lafızlarla ve kendi senediyle aktarımı için bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/65-66. Ayrıca bk. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/393 (No: 1115).

¹⁷¹ Bk. Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler*, 377-382.

vesilesiyle) o (adama) hoşnutluğunu yazar. (Yine öyle) adam da (vardır) ki; Allah'ın öfkesinden/dargınlığından (سخط) (yana) söz(ler) söyler de o (sözün günahının nerelere) varacağını kestiremez. (Böylelikle) Allah kıyamet gününe kadar o (sözü yüzünden) o (adama) öfkesini/dargınlığını yazar.”¹⁷²

Çoğu müellifin “Hıfzu'l-Lisân” bâbları altında kaydettikleri bu merfû rivayet, zühd ahlakının gönül ve elle birlikte dili de kapsamına aldığını örneklemektedir. Ayrıca metin, daha sonraları kavram hâlinde kullanılacak *rıza*, *sahat* ifadelerini içermektedir.

Ashâb-ı kirâm yalnızca merfu zühd metinlerini aktarmakla kalmamışlardır. Peygamber terbiyesinde yetişmeleri dolayısıyla bazıları zâhidâne yaşamışlar, eylem ve söylemleriyle zühde kaynaklık etmişlerdir. Tablo 3'te kaydedilen isimler, zühdüyle öne çıkan sahâbîler hakkında fikir vermektedir. Ashâbın sünnete uymada ve hadis rivayetindeki titizlikleri bilinen bir husustur. *Zühdü's-sahâbe* kavramı, bu eleştirel ve seçici tavrın eylem veya söylem düzeyinde bir başka veçhede daha sürdürüldüğünü vurgulamaktadır. Erol Güngör'ün (öl. 1983) deyişiyle; İslâmî tecrübede ilk sûfler diye takdim edilebilen Ebû Zer (öl. 32/653) gibi kimselerin esas karakteri, zühd ve takvada ileri gitmektir. Onları mistikten ziyade zâhid saymak doğrudur; zira Rasûlullâh'ın (s.a) yaşadığı bir kesitte ilgili sahâbîlerin Kur'ân'ın derûnî hakikatlerine keşfen ulaşmak türünden iddiaları yoktu.¹⁷³

Zühdü's-sahâbe olgusu aşağıda örneklenmiştir:

7. *Hilyetü'l-evliyâ*'nın el-Katî'î vasıtasıyla *Kitâbü'z-Zühd* isnadını takip ederek aldığı metinlerdeki lafız benzerliğini sınamak maksadıyla İbnü'l-Mübârek'in eseri ölçü alınabilir. Şu metin, İbnü'l-Mübârek'çe farklı senedle ancak büyük ölçüde benzer lafızlarla aktarılmıştır: Hafsa, (halifeliği devrinde babası) Ömer'e şöyle diyerek (serzenişte bulundu): “(Ey mü'minlerin emiri! Şu) giysi(leri)nizden daha yumuşağını giyseniz, yedik(ler)inizden daha iyisini yerseniz olmaz mı? Zira Allah size yeryüzünün fethini nasip etmiş, rızkı genişletmiştir. (Bunun üzerine) Ömer ‘Seni kendi nefsinle çatıştıracağım’ diyerek (ona) Rasûlullah'ın durumunu ve çektiği bazı sıkıntıları hatırla(t)tı. Ömer (bunu yapmaya) devam edince Hafsa ağlamaya (başladı). Ardından Ömer şunları söyledi: ‘(Dünyadaki) zorlu hayatlarının bir benzerini yaşamak noktasında elbette ki o ikisinin (Rasûlullah ve Ebû Bekir'in yolundan)

¹⁷² Rivayet, Bilâl b. Hâris el-Müzenî'den (öl. 60/680) gelmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 16 (No: 81). Ebû Hüreyre ve *Kitâbü'z-Zühd* senediyle aynı Bilâl rivayeti için sırasıyla bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/135 (No: 8411); 25/180 (No: 15852). Ebû Nuaym'ın kendi senedleriyle tahric ettiği Bilâl ve Ebû Ümâme (öl. 86/705) rivayetleri için bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/187, 248. Ayrıca bk. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/490 (No: 1394); Hennâd b. es-Serî, *Kitâbü'z-Zühd*, 2/251.

¹⁷³ Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, 54-55.

yürüyeceğim. Böylelikle o ikisiyle beraber onların (ahiretteki) rahat yaşamlarının bir benzerine erişebilmeyi umarım.”¹⁷⁴

Hz. Ömer (öl. 23/644) -İslâm tarihi ve medeniyeti açısından sahip olduğu meziyetleri bir tarafa- Abdullah b. Mes'ûd'la (öl. 32/652-653) birlikte zühd kitaplarında en çok kavli bulunan birkaç sahâbî arasındadır. İlgili metin, Hz. Ömer örneğinde sahâbîlerin zühd anlayışlarını Hz. Peygamber ile onun yolundan giden model şahsiyetlerin yaşantısını gözlemleyerek oluşturduklarını belgelemektedir.

8. *Hilyetü'l-evliyâ'nın yine Kitâbü'z-Zühd'ün senediyle ulaştığı şu metin, her iki kaynağımızda neredeyse aynı lafızlara sahiptir: “Şam emiri Habîb b. Mesleme [öl. 42/662] (bir elçi vasıtasıyla) Ebû Zerr'e üç yüz dinar göndererek 'Bunları ihtiyacın için kullan' dedi. Ebû Zer (kendisine gelen elçiye) şöyle karşılık verdi: 'Bu (dinarları Habîb'e) geri götür. (Bu dinarları almanın güya) Allah'ın (lütfundan olduğuna) bizden daha fazla kanacak başka kimse bulamamış mı? Ardına saklandığımız bir gölgelik (ev), sabah (akşam yayılıp süt veren) küçük bir koyun sürüsü, hizmetiyle yardım eden bir cariyemiz dışında bize başka ne (lazım ki)? Ben (bu saydıklarımın daha) fazlasına (sahip olmaktan) endişe duyarım.”¹⁷⁵*

Sahâbe kuşağı zâhidleri arasındaki nevi şahsına münhasır konumuyla Ebû Zerr'in buradaki tavrı, insan hayatını sürdürecekt temel ihtiyaçların neler olduğuna dair zühd kitaplarında açılan başlıkları örneklemektedir. Sıralanan maddeler dışındaki maddî edinimler lüks (الفضل) görülmektedir. Bu türden çok sayıda rivayetle karşılaşılabildiği için *Hilyetü'l-evliyâ*,¹⁷⁶ dolayısıyla da *Kitâbü'z-Zühd'ün* muhteva analizi yapılması durumunda “dünya malının reddi” temasının öne çıkması doğaldır.

Zühdün istikrar kazanıp yaklaşık H 3. asırdan itibaren ilk sûfîlerin yetişmesine vesile olmak bakımından tâbiîn neslinin köprü işlevi gördüğü söylenebilir. Az sayıdaki eserleri günümüze dolaylı yollarla ulaşırsa da tâbiî zâhidler, sözleri ve fiilleriyle literatürde yer edinmişlerdir. Tebe-i tâbiîn kuşağından zâhidler ise hem önceki nesillerin birikimini devralmak hem de günümüze ulaşmış ilk zühd eserlerinin telifini gerçekleştirmek suretiyle yine önemli rol üstlenmişlerdir.

Zühdü't-tâbiîn olgusuna dair örnekler aşağıda sıralanmıştır:

9. Tablo 4'te adı geçen Bilâl b. Sa'd (öl. 110/728 [?]), ibadet ve zühd yaşantısıyla tâbiîn dönemini temsil eden mühim isimlerdendir. Bu minvaldeki rivayetlerinden birine göre Bilâl;

¹⁷⁴ Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/201 (No: 574). Krş. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 103 (No: 660); Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/48.

¹⁷⁵ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/161. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 121 (No: 794).

¹⁷⁶ Melchert, “Ahmad Ibn Hanbal's Book of Renunciation”, 358.

Allah Teâla'nın bizleri dünyadan uzaklaştırmasına karşılık dünyayı arzulamamızı günah olarak yeterli görmekteydi.¹⁷⁷

Erken dönemde zühde nasıl derin anlamlar yüklendiğini gösteren Bilâl rivayeti, zıt anlamlı şu kavramsal öbekleri de içermektedir: “zühdün fi'd-dünyâ”, “rağbetün fi'd-dünyâ”.

10. Tâbiîn dönemi aynı zamanda ilimlerin tedvin edilip kavramların tanımlanmaya başladığı bir kesite denk gelmektedir. Daha çok müfessirliğiyle tanıdığımız Mücâhid b. Cebr'in (öl. 103/721) fıkıh-zühd bileşkesindeki şu tanımı enfestir: “(Gerçek) fakih, Allah azze ve celle'den (hakkıyla) korkan kimsedir.”¹⁷⁸

Bu söz, fikhın nasslardan hüküm çıkarmaktan ibaret olmadığını bildirmekte; fakihin ilmiyle âmil olup öncelikle Allah'tan korkması gerektiğini öğütlemektedir. Dârimî'nin (öl. 255/869) “Rikâk” bölümüne “Allah kimin hakkında hayır dilerse onu dinde ince anlayışlı kılar” hadisiyle¹⁷⁹ başlamasına bakılırsa; bazı zühd müelliflerinin zühdü neden *tefakkuh* diye tanımladıkları daha rahat anlaşılabilir.

Zühdün ana konuları ve kavramlarıyla irtibatına yer yer değinilen bu ve benzeri metinler elbette başka araştırmalarda geniş muhteva analizlerine konu edilebilir,¹⁸⁰ mevcut referansların izleri senedler yardımıyla sürülebilir. Örneklem çerçevesinde *Kitâbü'z-Zühd* ile *Hilyetü'l-evliyâ* arasında takriben %86 oranında metin benzerliği bulgusuna ulaşmış bulunmaktayız. Bu ortalamanın altında kalan metinlerde bile anlam ve mesaj bütünlüğü korunmaktadır. Dahası örneklem metinlerin %60'ının zühd kitaplarında, zühdü'n-Nebî metinlerinin ise *el-Müsned*'de takibi yapılabilmektedir. Ebû Nuaym, ilgili rivayetlere çoğunlukla (%60) kendi senedleriyle ulaşmaktadır. Ayrıca biyografik bir tasavvuf kitabı yazmasına rağmen senedlerde değerli bilgiler vermek suretiyle hadisçiliğini konuşturmuştur.¹⁸¹ Oysa *Kitâbü'z-Zühd* senedlerinde böylesi bilgiler pek yoktur. İçerik mukayeselerimiz, İbn Hanbel'in zühd merkezli ricâl birikimini daha iyi resmedebilmek için

¹⁷⁷ *Kitâbü'z-Zühd*, bu rivayeti 2 kez tahriç etmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 312 (No: 2269, 2272). *Hilyetü'l-evliyâ*, bunlardan Abdullah'ın ziyadesini içeren rivayeti tahvilli 3 senedle birlikte kaydetmiştir. Bk. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/224. Ayrıca bk. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/166 (No: 484).

¹⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 306 (No: 2217). Krş. Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/280.

¹⁷⁹ Ebû Muhammed Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1421/2000), “Rikâk”, 1.

¹⁸⁰ Hadis rivayetlerinin tasavvuf kavramlarına kaynaklığı meselesine odaklanan ve bu yönüyle 3.3. başlığı boyunca yer verdiğimiz bazı kavramsal ifadelerin geniş muhteva analizlerinin görülebileceği bir çalışma için bk. Mahmud Esad Erkaya, *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: İlâhiyat, 2024), 9-11 vd.

¹⁸¹ Bu bağlamda fikir vermesi için ayrıca bk. Karapınar, *Muhaddis Sufiler*, 382-383; Göktaş, *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı*, 323-325.

el-Müsned ile ortak rivayetlerin senedlerine göz atmanın da fayda sağlayacağı kanaati uyandırmıştır.¹⁸²

---

¹⁸² *Kitâbü'z-Zühd* rivayetlerinin *el-Müsned*'de çok sayıda tarikle nasıl tahrîç edildiğini incelemek bakımından 3.3. başlığının 4. rivayetine bakılabilir.

Tablo 5: KZ-HE Ayrıntılı Metin-Sened Analizi

No	1. Tür	2. KZ Metni ¹⁸³	3. el-Müsned / el-Vera'	4. Zühd Edebiyatı	5. KZ-HE Metin Benzerliği (%) ¹⁸⁴	6. HE Senedleri Hususî Sened (Ebû Nuaym) / Katî'î + KZ Senedi
1	Zühdü'l-Enbiyâ	أَوْحَى اللَّهُ إِلَى عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ يَا عِيسَى عِظْ نَفْسَكَ... (300)	X / X	X	95	Hususî
2	Zühdü'l-Enbiyâ	رَأَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ رَجُلًا عِنْدَ الْعَرْشِ، فَغَبَطَهُ بِمَكَائِهِ، فَسَأَلَ عَنْهُ (346) ...	X / X	X	50 (KZ Ziyadeler / HE Ziyadeler) (Anlam ve Mesaj Bütünlüğü Var)	Hususî: +Sened Bilgisi
3	Zühdü'n-Nebî	يَا عَبْدَ اللَّهِ، كُنْ فِي الدُّنْيَا كَأَنَّكَ غَرِيبٌ أَوْ عَابِرُ سَبِيلٍ، وَغَدَّ نَفْسَكَ مِنْ أَهْلِ (43) الْقُبُورِ.	+3 / X	İbnü'l-Mübârek Vekî Hennâd	--- ¹⁸⁵ (Telfikli Metinler) (Anlam ve Mesaj Bütünlüğü Var)	Hususî (1): + Tahvilli 4 Sened, Sened Bilgisi, Metin Bilgisi Hususî (2): +Sihhat Bilgisi, Sened Bilgisi Hususî (3): +Tahvilli 2 Sened, Sened Bilgisi, Metin Bilgisi
4	Zühdü'n-Nebî	انْتَهَيْتُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَقُولُ: «أَلْهَأَكُمُ النَّكَارُ»... (59)	+4 / +1	İbnü'l-Mübârek	90	Hususî (1): +Sened Bilgisi Hususî (2)
5	Zühdü'n-Nebî	مَهْ عَلَيْكُمْ بِمَا تُطِيفُونَ... (95)	+2 / X	İbnü'l-Mübârek	80 (HE Ziyadeler) (Anlam ve Mesaj Bütünlüğü Var)	Hususî
6	Zühdü'n-Nebî	إِنَّ الرَّجُلَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ رِضْوَانِ اللَّهِ... (81)	+2 / X	İbnü'l-Mübârek Hennâd	80 (HE Metin 1: 85 / HE Metin 2: 75) (Anlam ve Mesaj Bütünlüğü Var)	Hususî (1): +Sihhat Bilgisi, Sened Bilgisi Hususî (2): +Şahid Rivayet, Sihhat Bilgisi, Râvi Kimliği
7	Zühdü's-Sahâbe	يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، لَوْ لَبَسْتَ ثَوْبًا هُوَ أَلْيَنُ مِنْ ثَوْبِكَ... (660)	X / X	İbnü'l-Mübârek	90	Katî'î → KZ (Abdullah → Babası)
8	Zühdü's-Sahâbe	بَعَثَ حَبِيبُ بْنُ أَبِي سَلَمَةَ إِلَى أَبِي ذَرٍّ وَهُوَ أَمِيرُ الشَّامِ بِثَلَاثِمِائَةِ دِينَارٍ (794) ...	X / X	X	95	Katî'î → KZ (Abdullah → Babası)
9	Zühdü't-Tâbîîn	كَفَى بِهِ دُنْيَا أَنْ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يُرْهِدُنَا فِي الدُّنْيَا وَنُرْغَبُ فِيهَا. (2269)	X / X	İbnü'l-Mübârek	95	Katî'î → KZ (Abdullah'ın Ziyadesi): +Tahvilli 3 Sened
10	Zühdü't-Tâbîîn	الْفَقِيهَ مَنْ يَخَافُ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ. (2217)	X / X	X	100	Katî'î → KZ (Abdullah → Babası)
Ortalama (%)			40 √ / 60 X	60 √ / 40 X	86,11	60 (HE) 30+10 (KZ)

¹⁸³ HE'nin almaması dolayısıyla KZ'nin 168 ve 2272 numaralı metinlerine tabloda yer verilmemiştir. Dışarıda kalan rivayetlerin benzerleri tablomuzun 4. ve 9. sırasında görülebilir.

¹⁸⁴ Metin mukayesesine dayalı takribi yüzdeler kaydedilmiştir.

¹⁸⁵ HE'nin 1. ve 2. metinlerinde telfik yapıldığı için oran sunulmamıştır.

Sonuç

Bu makale, kurum ve literatür bakımından zühdden tasavvufa geçişin yaşandığı H 3 ilâ 5. asırları kapsayan tarihî kesitte muhaddislerce kaleme alınan zühhd eserlerine ait muhtevanın erken tasavvuf edebiyatına intikalini ele almıştır. İnceleme için kendi türlerini iyi yansıttıkları düşünülen Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'sı* merkeze alınmış; İbn Hanbel'in *Kitâbü'z-Zühhd'ü* ise ana mukayese kaynağı olarak seçilmiştir.

Hilyetü'l-evliyâ ile *Kitâbü'z-Zühhd'ün* i) senedler, ii) bâblar, iii) metinler arası tetkiki neticesinde Ebû Nuaym'ın (öl. 430/1038) hocası Ebû Bekir el-Katî'î (öl. 368/979) vasıtasıyla Abdullah'a (öl. 290/903) ve babası Ahmed b. Hanbel'e (öl. 241/855) kolaylıkla ulaştığı belirlenmiştir. Şahıs ve dönem itibarıyla daha geniş bir tabana yayılan *Hilyetü'l-evliyâ'nın* *Kitâbü'z-Zühhd'deki* sahâbe ve tâbiîn başlıklarını sırasıyla %70 ve %92 oranlarında kapsadığı anlaşılmıştır. 10 metinlik örneklem havuzumuzda %86'lık lafzî uyum ortalaması yakalanmıştır. Bu oranın altındaki metinlerde bile anlam ve mesaj bütünlüğünün korunduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla ilk tasavvuf tabakatı örneklerinden *Hilyetü'l-evliyâ*, hadisçilikleri ile öne çıkan İbn Hanbel'in birikimine ve elbette ki oğlu Abdullah'ın ziyadelerine dayanarak hazırlanmış *Kitâbü'z-Zühhd'den* geniş çapta yararlanmıştır. Dahası sıralanan 3 kriter üzerinden yürütülen mukayese işlemi, H 2.-3. asır zühhd kitaplarıyla da doğrulanmıştır. Buradan hareketle *Hilyetü'l-evliyâ'nın* kaynakçasında zühhd edebiyatı eserlerinin mühim yer tuttuğu söylenebilir. En çarpıcı olanı ise; İbn Hanbel'in tasavvuf klasiklerinden birine kaynaklık ettiği bulgusudur ki bu sonuç, Hanbelîlik-tasavvuf ilişkileri bağlamında yine dikkate değerdir. Elde edilen bütün bu veriler, -genelde İslâmî ilimler tarihinde, özelde ise ahlak literatüründe- tür adı veyahut tasnif özellikleri değişikliklerine rağmen geçmiştin birikiminin geleceğe güvenle işlenerek aktarıldığı istikametinde kanaat sunmaktadır. Aynı zamanda hadis edebiyatının tasavvuf edebiyatına geçiş yollarından birine ışık tutmaktadır.

Tasavvuf tabakatının ilk ve hacimli numunelerinden birine imza atan Ebû Nuaym -Tablo 5'in 6. sütununda görüleceği üzere- kaydettiği senedlere değerli ricâl, sıhhat ve isnad bilgileri eklemek suretiyle ilm-i hadisteki birikimini adeta belgelemektedir. Dahası Ebû Nuaym -yukarıdaki literatür içi atıf tespitlerimize rağmen- *Hilyetü'l-evliyâ'nın* telifinde mukaddem bir kaynağın sened veya metinleriyle yetinme mecburiyeti duymamaktadır. Zira onun yettiği H 4. asır itibarıyla hadis rivayet sistemi hâlen canlı olup *Kitâbü'z-Zühhd* ve emsali eserlerin muhtevasına kendisi çok çeşitli yollarla ulaşmaktadır. Dolayısıyla makale için incelediğimiz *Hilyetü'l-evliyâ - Kitâbü'z-Zühhd* rivayetleri özelinde söylersek; "senedleri aynı, metinleri farklılaşan rivayetler" veya tam tersi gibi ihtimaller, sistemin hep Ebû Nuaym'a sağladığı genişliklerdir. Daha ötesindeyse Ebû Nuaym'ın "senedleri ve metinleri aynı rivayetler"e yaptığı atıflar -ilgili senedlerde açık kaynak adları geçmediği için- İbn Hanbel'in diğer

kitaplarına ait de olabilir. Sözü edilen hususiyetleriyle birlikte *Hilyetü'l-evliyâ*'nın dayandığı zühd ve tasavvuf mirası, geniş ölçekli yeni araştırmaları beklemektedir.

Hilyetü'l-evliyâ'ya karşılık *Kitâbü'z-Zühd*'ün senedleri epey sadedir. Bu itibarla İbn Hanbel ve oğlunun zühd birikimlerini daha ileri tetkiklere götürmek için *el-Müsned* ile *Kitâbü'z-Zühd*'ün ortak metinlerine ait senedler takip edilebilir. Esasen bu makale, *el-Müsned* merkezli çalışmaların, yarıdan fazlası eksik dahi olsa *Kitâbü'z-Zühd*'e bir mukayese kaynağı olarak bakmaları gerektiği kanaatine ulaşmaktadır. Yanı sıra *el-Müsned/Kitâbü'z-Zühd/Kitâbü'l-Vera'* ilişkileri üzerine eğilmek de İbn Hanbel araştırmalarına katkılar sağlayacaktır. Yine bu minvalde olmak üzere Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ*'sı ile *el-Müsnedü'l-müstahrec*, *Delâ'ilü'n-nübüvve*, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, *Ma'rifetü's-sahâbe*, *Kitâbü'd-Du'afâ* gibi çalışmaları arasında mukayeseler yapan; dahası makalemizdeki *Kitâbü'z-Zühd/Hilyetü'l-evliyâ* irtibatına mukabil bu iki eserin sonraki literatüre bıraktığı etkiye odaklanan araştırmalara ihtiyaç vardır.

Kitâbü'z-Zühd'ün sanki rastgele, anlam yüklemeksizin sıraladığı ricâl başlıklarının *Hilyetü'l-evliyâ*'daki hassas dokunuşlarla yorumlanabilir hâle geldiği düşünülmektedir. Şöyle ki; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*'da sadece ilgili kuşaklardaki kaynak şahıs sayılarını artırmakla kalmamış; suffe ehli ile kurra, şehid ve kadın sahâbe öbekleriyle bu yaşantı tarzına adeta geniş tabanlı, kurumsal bir kimlik tanımlamaya çalışmıştır. Bütün bu tespitleri bir bakıma sünnetin/hadis rivayetlerinin çıktıkları arasında görebileceğimiz zühd yaşantısının işlene işlene tasavvuf edebiyatına eklemlenmesi şeklinde anlayabiliriz.

Edebî tür/eser araştırmaları arasına konumladığımız bu makalenin köken, sıhhat ve dirayet meseleleri yönüyle katkısı sınırlı kalmıştır. Şu kadarını söylemek gerekirse; 3.3. başlığında geçmiş peygamberlerden tâbiûn nesline uzanan genişlikte sunulan zühd rivayetleri, köken tartışmaları çerçevesinde İslâmîlik tezini belli düzeyde destekler mahiyettedir.

Tahric çalışması olarak kurgulanmadığı için incelenen isnad ağlarının sıhhat tartışmalarına katkısı bilhassa ilgili ağların asırlar boyu devamlılığını göstermesi yönüyledir. Makalenin teorik zeminini inşa ederken gerçekleştirdiğimiz alanyazın taraması bizleri bilhassa *Hilyetü'l-evliyâ*'ya yönelen sıhhat eleştirileriyle karşı karşıya getirmektedir. Bu bağlamda Dihlevî'nin 5'li sıhhat taksiminin 4. tabakasında Ebû Nuaym'ın eserlerini de katarak sunduğu örneklemin kısmen hatalı olduğunu, dahası bunlar için sıraladığı özelliklerin aşırı genellemeler barındırdığını düşünüyoruz. Makale problematiğinde belirtirsek; *Hilyetü'l-evliyâ* ile muhaddislere ait mukaddem zühd kitaplarının pek çok rivayet metninde örtüşmesi, hoca-talebe ilişkisinin canlılığını hâlen devam ettirdiği yıllara yetişmesinin de katkısıyla müstahreç yazma fırsatı bulan Ebû Nuaym'ın bu yönüyle muteber kaynaklardaki rivayetlere hususî senedleriyle ulaşabilmesi, bazı senedleri kusurlu olduğunu bildirerek/bilmesine rağmen kaydetmesi, hepsinden ötesi eserlerinde şahsî gayeler gütmesi gibi

hususlar daha hassas bir kritiği gerektirmektedir. Elhasıl Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-evliyâ'yı* sadece makbul rivayetlerle yazacağı yönünde bir vaadi veya iddiası belirlenemediği için üslup açısından daha dikkatli olunmalıdır. Bu ilkesel tespitler bir yana elbette ki Ebû Nuaym'ın eserleri müstakil sıhhat araştırmalarına konu edilebilir.

Örnekleme eserlerin ricâl esaslı yazılmaları ve *-Hilyetü'l-evliyâ'nın* tasavvufî söylemlerini dışarıda bırakırsak- müellif yorumu içermemeleri, makalenin dirayet çalışmalarına katkısını zayıflatmıştır. Ne var ki; 3.3. başlığında örnekleri verilen kavramsal kullanımlar ile tematik zühd rivayetleri, araştırma eserlerimizin ileriki dirayet çalışmaları için iyi bir malzeme sunabileceğine işaret etmektedir.

Son yıllarda *Hilyetü'l-evliyâ'yı* farklı açılardan tetkik eden çalışmalar artmış olup bunların bir kısmı hâlen devam etmektedir. Makale vesilesiyle daha yakından tanıma imkânı bulduğumuz *Kitâbü'z-Zühd* -bilhassa da- *Hilyetü'l-evliyâ-*, hadis ve tasavvuf başta olmak üzere çeşitli ilim dallarının gözüyle hâlen incelenmeyi bekleyen bâkir birer hazinedir.

Extended Abstract

The literature of a discipline, like its history and methodology, constitutes an important area of research. Indeed, the history of literature cannot be considered independently from the general history of the field to which it belongs. Moreover, studies of literary works provide valuable contributions to the writing of the general history of that science.

Within the specified framework, this article is an interdisciplinary study focusing on zuhd literature, a common theme in the fields of ḥadīth and ṣūfism. The study will investigate the extent to which the content of a zuhd book written by ḥadīth scholars in the 3rd/9th century was transferred to one of the early examples of Ṣūfī literature. In this way, we will observe how the zuhd accumulation of the first Hijri centuries was incorporated into the major Ṣūfī texts. For this purpose, *Kitāb al-Zuhd* by Aḥmad b. Ḥanbal (d. 241/855) and *Ḥilyat al-ʿawliyāʾ* by Abū Nuʿaym al-İṣfahānī (d. 430/1038) are selected as case studies. The idea of conducting an analysis based on these two books emerged during our readings on zuhd literature. When we noticed that both works contained numerous similarities in terms of narrators and texts, we decided to undertake this study.

Our article is based on the premise that differences in book and genre titles, or temporal changes in content arrangements should not be overemphasized. Thus, it aims to identify the existence of zuhd works among the extensive bibliography on which *Ḥilyat al-ʿawliyāʾ* is based. In addition, this article further aims to evaluate *Ḥilyat al-ʿawliyāʾ* from a broader perspective by considering parameters such as (1) the environment in which it was written, (2) the author's identity and interests, and (3) the relationship between content, purpose, and structure.

A qualitative data analysis method will be employed in the research. Firstly, a theoretical basis will be established through a literature review centred on key terms and detailed presentations. Then, the comparison stage between the works will be conducted. This phase constitutes the practical aspect of the article and is based on the following comparison criteria: 1. isnād networks, 2. subheadings (bābs), 3. narration texts.

In order to verify the comparisons that will be made from *Ḥilyat al-ʿawliyāʾ* to *Kitāb al-Zuhd*, using it as a central point, zuhd books from the 2nd to 4th centuries A.H. will be consulted. Other narrative sources will not be included in the analysis as they are outside the scope of this study. However, assuming that Ibn Ḥanbal's collection of narrations will be seen more clearly, *al-Musnad* and *Kitāb al-Waraʾ* will be examined.

According to the initial findings, it appears that *Ḥilyat al-ʿawliyāʾ* has drawn heavily from Ibn Ḥanbal's *Kitāb al-Zuhd* through the subheadings it used and the narrations it recorded. The close

connection between them can be traced through chains of isnād. It appears that Abū Nu‘aym was able to easily reach ‘Abd Allāh (d. 290/903) and his father, Aḥmad b. Ḥanbal, through his teacher, Abū Bakr al-Qatī‘ī (d. 368/979). In other words, the 189-year time difference between the death dates of the two authors is bridged by only two narrators. There is approximately 80% overlap at the level of shared headings and texts. Even in texts that fall below this average, the integrity of meaning and message is preserved. The conceptual uses and thematic narratives of zuhd exemplified in the article indicate that our research works can provide valuable material for subsequent interpretive studies. The scholarly exchange between *Ḥilyat al-‘awliyā’* and *Kitāb al-Zuhd* in the three listed criteria is also confirmed by contemporary books on zuhd. Therefore, it is understood that the bibliography of *Ḥilyat al-‘awliyā’*, one of the principal early biographical Ṣūfī sources, includes not only the work of Ibn Ḥanbal but also those of earlier zuhd authors.

On the other hand, to further develop the zuhd knowledge of Ibn Ḥanbal and his son, the chains of narrators belonging to the common texts of *Kitāb al-Zuhd* and *al-Musnad* can be examined. Similarly, examining the relationships between *al-Musnad*, *Kitāb al-Zuhd*, and *Kitāb al-Wara‘* can also contribute to Ibn Ḥanbal studies in this context. The zuhd narratives presented, stretching from the past prophets to the generation of the successors (tābi‘ūn), support the thesis that ṣūfism is rooted in Islamic origins. Furthermore, Abū Nu‘aym transforms the thesis of Islamic origin into a powerful discourse that permeates the entirety of *Ḥilyat al-‘awliyā’*, through the emphasis in Muqaddima and transitions between subheadings, as well as the introductory sentences that establish the connection of individuals with ṣūfism. These findings, which describe one of the transition paths from ḥadīth literature to Ṣūfī sources, highlight the importance of comparative textual studies as an alternative to the authenticity studies (takhrīc) that have dominated the literature to date.

ملخص موسع

يُعدّ أدب أي تخصص، مثل تاريخه ومنهجيته، مجالاً مهماً للبحث. في الواقع، لا يمكن دراسة تاريخ الأدب بمعزل عن التاريخ العام للمجال الذي ينتمي إليه. علاوة على ذلك، تُسهم دراسات الأدب والأعمال إسهاماً قيماً في كتابة التاريخ العام لذلك العلم.

في هذا الإطار المحدد، تُعدّ هذه المقالة دراسة متعددة التخصصات تُركّز على أدب الزهد، وهو موضوع شائع في مجالي الحديث والتصوف. ستبحث الدراسة مدى انتقال محتوى كتاب زهد كُتبه المحدثون في القرن الثالث الهجري / التاسع الميلادي إلى أحد الأمثلة المبكرة لأدب التصوف. وبهذه الطريقة، سنلاحظ كيف دُمجت تراكبات الزهد في القرون الهجرية الأولى في الكتب الصوفية الرئيسية. ولهذا الغرض، سيتم اختيار كتاب الزهد لأحمد بن حنبل (ت. 241 / 855) وحلية الأولياء لأبي نعيم الأصفهاني (ت. 430 / 1038) كمثالين. انبثقت فكرة إجراء تحليل يستند إلى هذين الكتابين خلال قراءتنا عن الزهد. عندما لاحظنا تشابهات عديدة بين العمليين من حيث الرواة والنصوص، قررنا إعداد مقالٍ حولهما.

تنطلق مقالتنا من فرضية مفادها أنه لا ينبغي لنا التركيز بشكل مفرط على الاختلافات في عناوين الكتب والأنواع الأدبية، أو على التغيرات الزمنية في أساليب التأليف. وبالتالي، تهدف إلى إيجاد مساهمة الأعمال الزهدية بين المصادر الواسعة التي يستند إليها كتاب حلية الأولياء. بالإضافة إلى ذلك، تتضمن هذه المقالة ادعاءات ثانوية لتقييم حلية الأولياء من منظور أوسع من خلال النظر في معايير مثل (1) البيئة التي كُتبت فيها، (2) وهوية المؤلف واهتماماته، (3) والعلاقة بين المحتوى والغرض والبنية.

سيستخدم البحث منهج تحليل البيانات النوعية. في البداية، سيتم وضع أساس نظري من خلال مراجعة الأدبيات وتقديم توضيحات تفصيلية تتعلق بالكلمات المفتاحية. بعد ذلك، ستُجرى مرحلة المقارنة بين الكتابين. تشكل هذه المرحلة الجانب العملي للمقال وتستند إلى المعايير التالية: 1. الأسانيد، 2. الأبواب، 3. متون الروايات. من أجل التحقق من صحة المقارنات التي ستجرى من حلية الأولياء إلى كتاب الزهد، باستخدامها كنقطة مركزية، سيتم الرجوع إلى كتب الزهد من القرن الثاني إلى القرن الرابع الهجري. لن تُدرج مصادر الروايات الأخرى

في هذا التقييم لأنها تقع خارج نطاق الأدب الزهدي والأدب الصوفي. ومع ذلك، من أجل الحصول على فهم أوضح لمجموعة روايات ابن حنبل، سُدرج كتابيه المسند والورع في البحث.

وفقاً للتائج الأولية، يبدو أن حلية الأولياء قد استمدت بشكل كبير من كتاب الزهد لابن حنبل من حيث الأبواب التي استخدمتها والروايات التي خرّجتها. ويمكن تتبع العلاقة الوثيقة بينهما من خلال شبكات الإسناد. يبدو أن أبو نعيم كان قادراً على الوصول بسهولة إلى عبد الله (ت. 290/903) ووالده أحمد بن حنبل عن طريق أستاذه أبو بكر القطيعي (ت. 368/979). بعبارة أخرى، هناك راويان فقط يربطان الفجوة الزمنية البالغة 189 عاماً بين تاريخي وفاة المؤلفين. هناك اتفاق متوسط بنسبة 80٪ على مستوى الأبواب والمتون المشتركة. حتى في المتون التي تقلّ عن هذا المتوسط، يتم الحفاظ على سلامة المعنى والرسالة. تشير التعبيرات المفاهيمية والروايات الزهدية الموضوعية التي ذكرنا في المقالة إلى أن أعمالنا البحثية يمكن أن توفر مادة جيدة للدراسات التفسيرية المستقبلية. تؤكد كتب الزهد المعاصرة أيضاً التبادل العلمي بين حلية الأولياء وكتاب الزهد في المعايير الثلاثة المذكورة. لذلك، من المفهوم أن المراجع البليوغرافية لكتاب حلية الأولياء، وهو أحد المصادر الصوفية المبكرة الرئيسية للسيرة الذاتية، لا تشمل كتاب الزهد لابن حنبل فقط، بل تشمل أيضاً أعمال مؤلفي الزهد السابقين.

من ناحية أخرى، ولتطوير معرفة ابن حنبل وابنه بالزهد، يمكن دراسة أسانيد الرواة التابعة للمتون المشتركة في كتاب الزهد والمسند. وبالمثل، فإن بحث العلاقات بين كتاب الزهد وكتاب الورع والمسند يمكن أن يسهم أيضاً في دراسات ابن حنبل في هذا السياق. إن روايات الزهد المعروضة، التي تمتد من الأنبياء السابقين إلى جيل التابعين، تدعم الفرضية القائلة بأن التصوف متجذر في أصول إسلامية. علاوة على ذلك، يحول أبو نعيم أطروحة الأصل الإسلامي إلى خطاب قوي يتخلل حلية الأولياء بأكمله، من خلال التأكيد في المقدمة والانتقالات بين عناوين الفصول، بالإضافة إلى الجمل التمهيدية التي تُرسخ صلة الأشخاص بالتصوف. تسلط هذه النتائج، التي تصف أحد مسارات الانتقال من أدبيات الحديث إلى مصادر الصوفية، الضوء على أهمية دراسات المقارنة للأعمال كبديل لبحوث التخريج التي هيمنت على هذا المجال حتى الآن.

الكلمات المفتاحية: الحديث، التصوف، الزهد، كتاب الزهد، حلية الأولياء.

Kaynaklar / References

- Abdullah b. el-Mübârek. *ez-Zühd ve'r-rekâik*. thk. Habîbü'r-Rahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. thk. Şuayb el-Arnaûd. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001.
- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'l-Vera'*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1. Basım, 1418/1997.
- Ahmed b. Hanbel. *Kitâbü'z-Zühd*. nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Akdoğan, Muhammed. *İsfahan'da Hadisçilik*. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2018.
- Aktürk, İsmet. *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-Zühd'ler (Hicri İlk Beş Asır)*. ed. Fikret Karapınar. Konya: Palet Yayınları, 2024.
- Alkame b. Mersed. *Zühdü's-semâniye mine't-tâbi'în*. thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 2. Basım, 1408.
- Ayas, Tahir. "İstihrâc, İntihal, İkmal Arasında Bir Ön Söz: Ebû Nuaym'ın Müstahrec Mukaddimesinde Hâkim'in Belirsiz Tesiri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 9/1 (2023), 7-43.
- Ayaz, Kadir. "Zâhid el-Kevserî'nin İcâzetnâmesinde Yer Alan İsnadların Osmanlı Anadolu'sundaki Tarihçesi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2015), 63-102. <https://izlik.org/JA89JS69AY>
- Aydınlı, Abdullah. *Doğuş Devrinde Tasavvuf ve Hadis*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1986.
- Aydoğdu, Necdet. "Ebû Nuaym el-İsbehânî ve 'Müsnedü'l-İmâm Ebî Hanîfe' Adlı Eseri Üzerine". *Hikmet Yurdu Düşünce - Yorum Sosyal Bilimler Dergisi* 10/20 (Haziran 2017), 213-235. <https://doi.org/10.17540/hikmet.2017.69>
- Ayğan, Fadıl. "Osmanlı Dönemi Nübüvvet Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2018), 133-174. <https://izlik.org/JA45DC97KZ>
- Başer, Hacı Bayram. "Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü: Kitâbü'z-zühd'ler". *İslam Ahlak Literatürü Ekoller ve Problemler*. ed. Ömer Türker - Kübra Bilgin Tiryaki. 213-245. Ankara: İLEM Yayınları, 3. Basım, 2023.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn. *Kitâbü'z-Zühdü'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1996.
- Boz, Sait Erkam. *Cehmî Oluşu Sebebiyle Tenkit Edilen Râvîler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Ceyhan, Semih. "Zühd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/530-533. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Cirit, Hasan. "Kussâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/463-465. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Cirit, Hasan. "Vaaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/404-407. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

- Çelik, Taha. “el-Fükûk İsimli Eseri Çerçevesinde Sadreddin Konevî'nin Hadis Kullanımı”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/11 (Haziran 2019), 65-100. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.584343>
- Dârimî, Ebû Muhammed. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Basım, 1421/2000.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-Bâlîğa*. çev. Mehmet Erdoğan. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Basım, 2012.
- Dönmez, Mustafa. *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eserinin Tahkiki*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dönmez, Mustafa. “Ebû Nuaym ve Et-Tıbbu'n-Nebevî İsimli Eseri Üzerine”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2007), 321-350.
- Dursun, Akif. *Tasavvuf Fıkıh İlişkisi*. İstanbul: Nuh Yayınları, 2021.
- Ebû Mûsâ el-Medîni. *Hasâisu Müsnedi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Muhammed b. Nâsır el-'Acîmî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1428/2007.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Hilvetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî. *Kitâbü'd-Du'afâ*. thk. Fârûk Hamâde. ed-Dâru'l-Beyzâ: Dâru's-Sekâfe, 1. Basım, 1405/1984.
- Ece, Abdurrahman. *Ebû Nu'aym el-İsfahânî'nin Peygamber Tasavvuru (Delâilu'n-Nübüvve Adlı Eseri Çerçevesinde)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Erginli, Zafer. “Tasavvuf İlminde Klasik Yaklaşımlar”. *İslâmî İlimlerde Klasik ve Modern Yaklaşımlar*. ed. İlyas Çelebi. 379-434. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2023.
- Erkaya, Mahmud Esad. *Hadis Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: İlahiyat, 1. Basım, 2024.
- Eroğlu, Ayşe. *Hadis Tarihinde Cehmiyye -Hicri İlk Beş Asır-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Erşahin, Seyfettin. “Osmanlı Toplumunun Hz. Muhammed Hakkındaki Bilgi Kaynakları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”. *İslâmî Araştırmalar* 18/3 (2005), 335-358.
- Eşer, Ahmet. “İlmi Biyografi Kaynağı Olarak Murtażâ ez-Zebîdî'nin el-Mu'cemü'l-Muhtaş'ı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (Aralık 2021), 1203-1229. <https://doi.org/10.18505/cuid.983661>
- Futsi, Ali Fuat. “İbn Şihâb ez-Zührî ve Sahîh-i Buhârî'de Yer Alan Enes b. Mâlik Rivayetleri”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2 (2017), 95-112.
- Gan, Furkan. *Ebû Bekr el-Katî'i'nin Hadis İlmine Katkıları*. ed. Ahmet Harman. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2022.
- Gelir Büküş, Nurşen. *Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-İmâme ve'r-Red Ale'r-Râfıza İsimli Eserinin İslâm Mezhepleri Reddiye Literatürü Açısından Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Gökçe, Ferhat. *İslâm İrfan Geleneğinde Hadis Yorumu*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Göktaş, Recep Gürkan. *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı: Muccâ'a İbn ez-Zubeyr Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

- Göktaş, Recep Gürkan. “Kutub-i Sitte Sonrası Kaynaklar - 2”. *Hadis Metinleri I*. ed. Bünyamin Erul. 160-202. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Gölbaşı, Selahattin. “Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin Hilvetü'l-evliyâ İsimli Eserinin Sûfî Biyografi Yazıcılığı İçindeki Yeri Hâris el-Muhâsibî Örneği”. *Turkish Academic Research Review* 7/1 (Mart 2022), 224-240. <https://doi.org/10.30622/tarr.1068794>
- Güngör, Erol. *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 6. Basım, 1996.
- Güşen, Seyit Ali. “Ebû Nuaym'ın İbn Mende'ye Yönelttiği Eleştiriler ve Günümüz Araştırmalarındaki Yansımaları”. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem)*. ed. Murat Serdar vd. 195-206. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Güşen, Seyit Ali - İmamoğlu, Abdullah Taha. “18. Yüzyıl Osmanlı Muhaddislerinden Edirneli İbrahim Fitrî Efendi ve Sahîh-i Buhârî Şerhi”. *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler) - XVIII. Yüzyıl*. ed. Ahmet Hamdi Furat vd. 63-84. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hennâd b. es-Serî. *Kitâbü'z-Zühd*. thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1406.
- Hıdır, Özcan. *Hıristiyan Kültürü ve Hadisler -Zühd Hadisleri-Literatürü Özelinde-*. ed. Abdurrahman Badeci. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2019.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1427/2006.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Ta'cîlü'l-menfe'a bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erba'a*. thk. İkrâmullah İmdâdülhak. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1. Basım, 1996.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahman Muhammed Kâsım. 35 Cilt. Medine: Mecma'u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, 1416/1995.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Menâkıbü'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecer, 2. Basım, 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec. *Sıfatü's-safve*. thk. Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1421/2000.
- İdiz, Ferzende. “Tasavvuf Klasikleri Bağlamında Tasavvufta Öz-Eleştiri Kültürü”. *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı*. ed. Mahsum Aytepe - Teceli Karasu. 3/185-196. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2019.
- İğde, Muhyettin. “Hanbelilik-Tasavvuf İlişkisi Mümkün mü? Ahmed b. Hanbel'in Zühd Anlayışı Bağlamında Bir Değerlendirme”. *İlahiyat Alanında Akademik Çalışmalar*. ed. Abdurrahman Kasapoğlu. 132-154. Ankara: Gece Kitaplığı, 1. Basım, 2023.

- İğde, Muhyettin. “Selefilğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik”. *İslam Mezhepleri Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı*. ed. Doğan Kaplan. 35-54. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- İzmirli, İsmâil Hakkı - Şeyh Safvet. *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Hadislerin Sıhhati: Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehâdis Hakkında Dârü'l-Hikme ve Tetkik-i Müellefât Arasındaki Münâkaşât-ı İlmiyye*. nşr. İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Dârulhadis, 2001.
- Kahve, Ömer Faruk. “Tasavvuf Tabakâtında Sûfînin Görünümü: Amr b. Osman el-Mekkî Özelinde Bir İnceleme”. *Sufiyye* 13 (Aralık 2002), 245-272. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1070218>
- Kaisi, Meis. “Sufi Apologia in the Guise of Biography: The Case of Abû Nu‘aym al-İsfahânî’s Hilyat al-awliyâ’ wa-ṭabaqât al-aşfiyâ’”. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1-20. <http://dx.doi.org/10.1080/13530194.2015.1075378>
- Kandemir, M. Yaşar. “el-Müsned”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Karapınar, Fikret. *Muhaddis Sufilerin Hadis Usulü ve Hadisleri Anlama Yöntemleri*. Konya: Adal Ofset, 1. Basım, 2009.
- Keskin, Yusuf Ziya. *Ebu Nu‘aym el-İsfahânî -Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri-*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2003.
- Ketenci, Feyza. *Erken Oryantalist Araştırmalarda Tasavvufun Menşei Problemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kettânî, Muhammed b. Ca‘fer. *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-Mustatrafê li-Beyâni Meşhûri Kutubi's-Sünneti'l-Müşerrefe*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Koca, Suat. *Hadis ve Ahlâk Kavram, Kuram, Literatür ve Tasavvur Eksenli Bir İnceleme*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 1. Basım, 2020.
- Koçinkağ, Mansur. *Erken Dönem İslam Hukuku Düşüncesinde Re‘y ve Hadis*. ed. Coşkun Horuz. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.
- Kuzudişli, Ali. “el-Kütüb'ten ‘İsrailiyat’a Bir Kavramın Tarih İçindeki Yolculuğu”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2012), 131-164. <https://izlik.org/JA75NZ59XK>
- Maden, Ömer Faruk. *Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i Üzerine Bibliyografik Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Melchert, Christopher. “Abû Nu‘aym’s Sources for Hilyat al-awliyâ’, Sufi and Traditionist”. *Les Maîtres Soufis et Leurs Disciples des IIIe-Ve Siècles de l’hégire (IXe-XIe) - Enseignement, Formation et Transmission*. ed. Geneviève Gobillot - Jean-Jacques Thibon. 145-159. Beyrouth: Presses de l’Ifpo, 2012.
- Melchert, Christopher. “Aḥmad Ibn Ḥanbal’s Book of Renunciation”. *Der Islam* 85/2 (Nisan 2011), 345-359. <https://doi.org/10.1515/islam.2011.007>
- Melchert, Christopher. “Hadis Ravisi Olarak İlk Zahidler”. çev. Süleyman Doğanay. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8/19 (2007), 413-425.
- Melchert, Christopher. “The Hanabila and The Early Sufis”. *Arabica* 48/3 (2001), 352-367.
- Oral, Mustafa. *Hicri IV. Asırda Bağdat’ta Hadis İlmi*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2026.
- Öngören, Reşat. “Tabakat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/295-296. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Özafşar, Mehmet Emin. “Zühd ve Rekâik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/535-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Veysel. “Abdullah b. Amr b. el-Âs (65/684)’ın Rivâyetlerinin Hadis Kaynaklarına Az Sayıda İntikalinin Sebepleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2007), 203-213. <https://izlik.org/JA86DC95HT>
- Öztürk, Esmâ. “Mîlâdî 13. ve 20. Asırlar Arasında Te’lif Edilmiş Fas Tasavvuf Tabakât Eserleri Üzerine Dönemsel Bir Bakış”. *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 115-144. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.876021>
- Pekdoğru, Yakup. “Erken Dönem Tasavvuf Eserlerinde Ahmed b. Hanbel’in Konumu”. *Sufiyye* 13 (Aralık 2022), 65-94. <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1191405>
- Saklan, Bilal. *Hadis Tarihinde Muhaddis Sûfîler (H. IV/M. X. Asır)*. ed. Yavuz Köktaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Salı, Salih. *Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Schacht, Joseph. “Şâfiî’nin Hayatı ve Şahsiyeti Üzerine”. çev. İshak Emin Aktepe. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 3/1 (Haziran 2005), 119-127. <https://izlik.org/JA42HA82YD>
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslâm Bilimleri Tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Prof.Dr.Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, 1. Basım, 2014.
- Sülemî, Muhammed b. el-Huseyn. *Tabakâtü’s-sûfiyye*. thk. Mustafâ Abdülkâdir ‘Atâ. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Tartı, Nevzat. “Rüya Kültürü ve Hadisçi Karizması”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/3 (2006), 9-40. <https://izlik.org/JA86CC78YS>
- Taşdelen, Azime Merve. *Hüseyin Vassâf ve Tasavvuf Tarihindeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Turhan, Halil İbrahim. “Tâbiîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tabiiin>
- Türer, Osman. “Hilyetü’l-Evliyâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/51-52. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uysal, Muhittin. *Tasavvuf Kültüründe Hadis: Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2012.
- Üresin, Fatma. *Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin (ö. 430/1038) Hilyetü’l-Evliyâ Adlı Eseri Çerçevesinde Hicrî İlk İki Asırda Zühd*. ed. Zeynep Büşra Özdemir. İzmir: Duvar Yayınları, 2025.
- Vekî’ b. el-Cerrâh. *Kitâbü’z-Zühd*. thk. Abdurrahmân Abdülcebâr el-Ferîvâî. Medine: Mektebetü’l-Dâr, 1. Basım, 1404/1984.
- Yavuz, Adil. “el-Makâsîdü’l-Hasene”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/422-423. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yazıcı, Mahmut. *Sahâbe Bilgisinin Tespiti (Ma’rifetü’s-sahâbe)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 2015.

- Yeniterzi, Emine. “Ahlâkî Mesnevilerde Yer Alan Hikâyelerin Kaynaklarına Dair Bir Tasnif Denemesi”. 1. *İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu*. 1/307-320. İstanbul, 2011.
- Yıldırım, Ahmet. “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşayan İki Alimin Tasavvuf ve Hadis Konusunda Yaptıkları Tartışma”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2001), 37-52.
- Yıldırım, Ahmet. *Din Dünyevileşme ve Zühd*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Yılmaz, Mustafa Sabri. *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-Zühd'ü Bağlamında Zühd Hadislerinin Değerlendirilmesi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yüceer, Mustafa. *Osmanlı Manzum Hadis Edebiyatı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Yüksel, Ahmet Turan - Doğan, Salih. “Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî ve Hilyetü'l-Evliyâ Adlı Eseri Bağlamında ‘Mesel’ Örnekleri”. *İSTEM* 20/40 (Aralık 2022), 337-354. <https://doi.org/10.31591/istem.1222879>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vdğr. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.